

„KÁVÉHÁZ TE VAGY A HAZÁM, S IMMÁR EGYETLEN
OTTHONOM”
– BUDAPEST KÁVÉHÁZAI A SZÁZADFORDULÓN –
KÖRNYEZETPSZICHOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSBN*

VARGA VIOLETTA

Újkerti Nevelési-Oktatási Központ, Debrecen
E-mail: vviol@index.hu

DÚLL ANDREA

ELTE Kísérleti Pszichológiai Tanszék
E-mail: dandi@izabell.elte.hu

A környezetpszichológiai helyidentitás-elmélet szerint a fizikai környezet a személyiség fontos formálója. A jelentős helyek az ismerőség, a kontroll és az odatartozás érzése révén segítik az identitás kialakulását, fenntartását és kifejezését. Elemzésünkben bemutatjuk, hogy a századvég Budapestjének ilyen szerepet is betöltő intézménye volt a kávéház. A tanulmányban irodalmi, történeti, néprajzi, szociológiai leírások és pszichológiai, különös tekintettel környezetpszichológiai ismeretek talaján egyfajta lehetséges környezetpszichológiai magyarázatát adjuk annak a jelenségnek, hogy miképpen tettek szert a budapesti kávéházak döntő kultúrtörténeti és pszichológiai jelentőségre az emberek életében a századforduló idején.

A kávé és a kávéház történetének rövid áttekintése után elemezzük a kávéházak kultúra szimbolikáját. Először összefüggésbe hozzuk a kávéház jelképrendszerét a városiasodással, a polgárosodással és a korszak jelentősebb társadalomlélektani jellegzetességeivel. Az urbanizáció és a kávéház kapcsolatára vonatkozóan megállapítjuk, hogy a kávéházak ebből a szempontból kettősséget hordoztak: egyaránt mutatták a városiasság és a falusiasság jegyeit, egymással látszólag élesen ellentétes igényeket elégítve ki sikeresen. A polgárosodás és a kávéház viszonyának kapcsán ismét találkozunk a látszólag feloldhatatlan ellentétek egységesítésével: a kávéházak ugyanis olyan helyek voltak, ahol az emberek közötti távolságtartás és közeledés szabályozása mind tényleges fizikai, mind érzelmi szinten egyaránt lehetséges volt.

* A jelen tanulmány Varga Violetta szakdolgozatának (VARGA, 2000; témavezető: Dúll Andrea) átdolgozott változata. Köszönettel tartozunk a cikk lektorainak hasznos megjegyzéseikért. A tanulmány írásának idején Dúll Andrea az MTA Bolyai-ösztöndíjában részesült.

Ide kapcsolódik a kávéház mint kultúrhely és közéleti fórum (ismét egy érdekes dinamikai csomópont!), ahol a (jó) modorosság és az otthonosság épp nem kioltotta egymást, hanem magasabb szinten, az otthonosság megvalósítása keretében sikeresen integrálódtak. A századforduló kávéháza elemzésünkben tehát a kor emberének fontos helyidentitás-kifejező környezetei voltak. Itt mutatkozik meg egy újabb dinamikai szál: a magán- és közéleti tér ellentéte. A kávéház szimbolizálta ugyanis a közéleti fórumot, és ezzel egy időben a magánéleti teret, az otthonot. Végül elemezzük a kávéházaknak otthoni adó épületek fizikai jellemzőit abból a szempontból, hogy milyen szerepük volt ezeknek a kávéházak közkedvelté válásában. Összegzésünkben megállapítjuk, hogy a kávéházkultúra páratlan népszerűségének sok oka közül pszichológiailag legmarkánsabbnak az ellentétek dinamikáját találtuk, ami megfelelt a korabeli magyar társadalom és az ország sajátosságainak. Amíg a kávéházak falain belül az ellentétek feloldhatók és integrálhatók voltak, addig kívül, a valódi világban ez már nem volt megvalósítható. A kávéházak ebben az értelemben jelenthették a századforduló emberének fontos (hely)identitásalakító tényezőjét.

Kulcsszavak: környezetpszichológia, századforduló, kávéház, otthon

„Kávéház

*te vagy a hazám, s immár egyetlen otthonom. (...)
a hírlapok bonyodalmai közt
hozzád bújok, mesélj nekem valami másról,
könnyű nevetésed takard keserű vinnnyogásaimra!”*

(Ladányi Mihály)

Bizonyos környezettípusok kiemelt szerepet nyernek az életünkben. A környezetpszichológiai helyidentitás-elmélet (PROSHANSKY és munkatársai, 1983; DÜLL, 1996) szerint az „élettelen” épített és természetes környezet az emberi azonosságtudat, az érzés stb., vagyis a teljes személyiség fontos formálója. A fontos helyek az ismerőség, a kontroll és az odatartozás érzése révén segítik a túléléshez nélkülözhetetlen környezeti selfreguláció lehetőségét (DÜLL, 1996).

A mai kor embere számára ilyen érzelmileg és kognitív aspektusból is kiemelkedő, fontos hely az otthon (DÜLL, 1995, 1998, megjelenés alatt) és a munkahely (például SUNDSTROM, 1993). Otthonunknak minden időben és korban domináns szerepe van. Vannak azonban olyan fizikai környezetek, melyek jellegzetesen egy adott történelmi korszakhoz s meghatározott földrajzi területhez, például ország(ok)hoz vagy város(ok)hoz kötődnek. A századvég–századelő Budapestjének ilyen kiemelkedő jelentőségű intézménye volt a kávéház: bizonyos szempontból otthon, bizonyos szempontból munkahely (VARGA, 2000).

Mi célja lehet a pszichológusnak, aki a kávéházak lélektanát kutatja? Nem csupán a téves feltételezések eloszlatása (miszerint például a kávéház a léhűtő elemek hőn kedvelt hajléka volt) – megteszik ezt a témát kutató történészek, szociológusok és irodalomtörténészek is. Sokkal inkább az a cél vezérli, hogy környezetpszichológiai magyarázatát adja annak a jelenségnek, hogy miképp tettek szert Budapest kávéháza oly döntő kultúrhistoriai jelentőségre az ország szellemi életében, amint Párizs és (kisebb mértékben) Bécs kivételével sehol másutt Európában szerte.

Munkánkban ennek a gondolatkörnek indulunk nyomába, irodalmi, történeti, néprajzi, szociológiai leírások és pszichológiai, különös tekintettel környezetpszichológiai ismeretek (a környezetpszichológiáról lásd SÉRA, 1990; DÜLL, megjelenés alatt) segítségével, hogy e tény mögött rejlő okok láncolata felfejthető legyen, s hogy kirajzolódjék előttünk, milyen tényezőknek köszönhetőe hallatlan nagy népszerűségét, óriási látogatottságát s nem utolsósorban otthonpótló szerepét a századforduló idejének kávéháza.

A KÁVÉ- ÉS A KÁVÉHÁZKULTÚRA RÖVID TÖRTÉNETE

A kávé az arabok a középkor óta ismerték. Az ő közvetítésükkel érkezett Európába, először a déli kikötőkbe: Velencébe, Marseille-be, majd az 1600-as években a hollandok gyarmataikon is megtelepítették a kényes palántákat. Ahogy a behozatal nőtt, az ára úgy csökkent, s Európa-szerte egyre többen ismerték és szerették meg az új italt. A francia arisztokrácia egy török követ révén ismerkedett meg a kávéval, tőlük jutott aztán a polgárság asztalára, miközben ezzel párhuzamosan Dél-Európában halászos, matrózok, kikötői kofák kis füstös kávéháza is sorra nyíltak s hódították meg a kávénak a szegényebb réteget is (SALY, 1999).

Magyarországra a kávé a Budát 1541-ben elfoglaló törökök hozták magukkal. Magyarul elsőként Zrínyi említi a „kávé” szót a Szigeti veszedelemben (1645-ben), de a jelenet szereplői még törökök voltak, hiszen a magyarok a kávézást mint muszlim szokást elutasították. Az 1700-as évekig semmi nyoma annak, hogy eleink fogyasztották volna a „fekete levest”. Az első ismert kávéssal Pest utcáin a 18. században találkozhattunk.¹ Ez már annak volt köszönhető, hogy a török világ után egyre több diplomata és katonatiszt jutott el a bécsi udvarba, s a peregrináció révén diákok is mind nagyobb számban fordultak meg nyugat-európai egyetemeken, ahonnan aztán ők hozták haza, immáron nyugati italként (SALY, 2000). Pesten 1821-ben már 26 kávéház működött, ami a város akkori nagyságához mérve igen jelentős szám volt. Ez elárulja, hogy a kávéház valóban komoly és jellegzetes pesti vonásként említhető meg (ERKI, 1996). Ekkortájt a kávé a Szellem Borának, Értelmesek Italának nevezték, míg a kávéházakat a Világosság, Szellem vagy Bölcsék Házaiként emlegették (BEVILAQUA BORSODI, MAZSÁRY, 1935).²

Igazi reneszánszukat a századfordulón élték a kávéházak, amikor több mint 500 intézmény³ működött és virágzott. Európa minden nagyvárosában, de kiváltképp fővárosaiban kultúrtörténeti jelentőséggel bírtak, ám akkora kultusszal szinte sehhol máshol nem rendelkeztek, mint Budapesten. Megjelenésük a polgár-

¹ Az első adat Cavesieder Blasius (Kávéfőző Balázs) kávé nevéhez fűződik, de biztosan nem ő volt az egyetlen, s valószínűleg nem is az első (SALY, 1999).

² Hogyan születhettek ezek a nevek? Valószínűleg arról van szó, hogy, mivel az értelmiségi réteg honosította meg s fogyasztotta – főként kezdetben –, valamint az ital frissítő, ébren tartó hatásának következményeként is, mind a kávé, mind a kávéház korabeli elnevezései is a gondolkodási funkcióhoz kapcsolódtak: az észhez, az értelemhez.

³ 1896-ban 591 kávéházzal és 409 kávémérőszobával szólnak feljegyzések (SALY, 1999).

ság megszületésével, a városiasodás megindulásával kezdődött. Egyfajta kultúrát, életmódot közvetítettek, „nevelték és csiszolták” vendégeiket. Döntően az értelmiségi, közép- és kispolgári rétegekre építettek, s főként – de nem kizárólag – a férfiak számára születtek⁴ (*Új Idők*, 1916). A feljegyzések szerint 1896-ban találhatunk a legtöbb kávéházat Budapest utcáin, számuk ettől kezdve fokozatosan csökkent. A fénykor az első világháborúig tartott. 1914-ben már csak közel 300, míg 1947-re mindössze 70 létezett és működött.

Mit jelentett a századforduló emberének a kávéház, a kávéházi létezés? Egy biztos: a „fin de siècle”⁵ idejében messze többet, mint a kávé elfogyasztásának színhelyét. A kávéház csak formailag volt kávéház. „A feketét csak mellékesen iszszuk meg, főleg azért megyünk, hogy ott legyünk” (SÁNTA, 1996, 29). MÁRAI (1999, 95) szerint „nem kávézni jártak ide az emberek, hanem élni, valahogy túlesni az életen”. Szép Ernő népszerű kabarésanzonja tanúsítja, hogy a kávéház az egész élet tere volt – a bölcsőtől a koporsóig:

*„Társaságom kávéházban van
Ismerek ott ügynököt és bárót
Ott olvasom én a Napot
S feleségem a Magyar Figarót.
Az asszony a gyereket
Megszülni ott szokta⁶
S ott a tejet mint a gyerek
Szalmaszálon szopta.
Ott üt meg a guta engem egyszer
Én vagyok a kávéházi, kávéházi
Én vagyok a kávéházi ember.”*

Az 1920-as, 1930-as évekre a kávéházak szellemükben s üzletvitelükben is egészen más típust képviseltek, mint régi elődeik. Késhegyre menő harcot vívtak minden vendégért, ötpengősöket sütöttek bele a fánkokba, a kávé mellé likőröket adtak ingyen. Az egykoron barátságos és otthonos kávéházak átalakultak nagyüzemmé, s a vendég nosztalgiával gondolt a régi, barátságos hangulatú időkre. Papp Jenő (idézi GUNDEL, HARMATH, 1982, 28) szerint a „leghevesebb inzultus akkor éri az embert, amikor fél hét tájban teríteni kezdenek. Ez a fehér abrosz-járvány ölte meg végérvényesen a kávéház egykori szabad szellemét, hiszen abroszon nem lehet írni, azon inni, enni, s számlát csinálni kell”.

⁴ Bár kezdettől fogva nők is jártak kávéházakba, de nem akármelyikbe, és főként nem egyedül. Az elegáns kávéházak külön hölgytermet biztosítottak számukra, illetve a szolid családi kávéházak is szívesen látták a pletykálgató hölgytársaságokat, külön irodalmi folyóiratokat és divatlapokat rendeltek a kedvükért. Ám a magányos nőket gyanakodva figyelték, néhol ki sem szolgálták őket, de arra biztosan ügyeltek, hogy elejét vegyék az esetleges csábításnak, zaklatásnak (SALY, 1999).

⁵ Századforduló

⁶ Molnár Ferenc írja 1908-ban a Pesti Naplóban, hogy volt gyerek Pesten, aki kávéházban született (KOSZTOLÁNYI, 1914).

Ekkorra új elfoglaltságokat is találtak maguknak az emberek: nyáron a szabadtéri előadások, télen a mozik szívták el a kávéházak egykori közönségét, rádiót hallgatni már otthon is lehetett. Az 1920-as évek második felében a kávéházak már hétvégén is kongtak az ürességtől, mert az emberek inkább sporteseményeket látogattak, kirándultak, víkendeztek. Divat volt az egészséges életmód, a fogyókúra, inkább könnyű és olcsó ételeket fogyasztottak. Az új, rohanó életforma mellett nem lehetett fél napokat kávéházakban tölteni.

Ám legerőteljesebben az 1929-ben kezdődő gazdasági világválság, a pénzszűkösség járult hozzá a kávéházi élet nagymérvű hanyatlásához (*Esti Kurír*, 1939). A háború után pedig eltűnt az egykori közönség, a polgárság, s velük együtt tűntek el a kávéházak is.

A KÁVÉHÁZKULTÚRA SZIMBOLIKÁJA

Mi volt az a vonzerő, amivel a száz évvel ezelőtti kávéház rendelkezett? Mi adta a hely varázslatos jellegét, amitől pusztán az „ottlét” is esemény és élmény volt? Ezekre a kérdésre a választ először a kávéház jelképrendszerének bemutatásán keresztül keressük. Az egykori kávéházakhoz illeszthető szimbólumok három szempont szerint értelmezhetőek: 1. a városiasodás, 2. a polgárosodás és 3. a korszak társadalomlélektana, szellemi és szociális háttere szerint. Az alábbiakban az ezen fogalmak által összefogott, illetve ezekből levezethető jelképek tárgyalására kerül sor.

1. Urbanizáció

Az egyik alapvető feltétele a századfordulós kávéházkultúra létrejöttének és dicsőségének – a polgárosodás mellett és azzal szoros összefüggésben – az urbanizáció kibontakozása és térhódítása volt. Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogy a városiasodás milyen következményeket vont maga után, mit jelentett, s témánk szempontjából milyen releváns aspektusai érhetőek tetten.

A nagyvárosi urbanizáció és lakáskultúra Budapesten a 19. század második felében, főként a városegysítést követő évtizedekben bontakozott ki. A század végén alakult át Budapest a szó valódi értelmében vett metropolisszá s vált a korabeli Európa szerves részévé. A felszínen az európai nagyvárosokhoz hasonló képet mutatott, habár a felutazó csizmás vidékiek, ünneplő népviseletbe öltözött cseléd-lányok, tarka öltözetű cigányasszonyok a külföldi szemlélő számára bizonyos keleties jelleget kölcsönöztek a városnak. Viszont az utcákon zajló élénk élet, a ricsajozó árusok, a kávéházi zümmögő teraszok, a gyalogos- és kocsikorzó inkább mediterrán jelleget és hangulatot adott a fővárosnak (GERGELY, 1971). De nemcsak a fővárost, hanem az egész országot erőteljes *ellentétek* jellemezték ebben az időben: az egyik oldalon ott volt a közel négy évtized alatt megháromszorozódott, csaknem milliósá növekvő, Bécsset utánozó főváros, a másikon az ország nagyobb részének elmaradottsága. A fővárosban nagyszabású millenniumi építkezések (pél-

dául a kontinens első földalattija vagy a Parlament építése) folytak, míg ezzel szemben a falvakban sok helyütt még kuruzslók gyógyítottak, s a nagybirtokok cselédeit törvényesen verte a gazdatiszt. Az ország Munkácsy Mihállyal, a Párizsban világhírnévre szert tett festővel büszkélkedett, Csontváry képei viszont csak zsákonnyvaként kerülhettek árverésre (KLANICZAY, 1985).

A modern kori urbanizációt a nyitottság, a dinamikus terjeszkedés és a gyors növekedés jellemezte (ZOLTÁN, 1981; GYÁNI, 1995b). Funkciója is kibővült, nemcsak gazdasági, hanem igazgatási, törvényhozási és kulturális-oktatási központ, továbbá az élet- és gondolkodásmód döntő formálója és normaadója lett. Fontos momentum még, hogy elkülönült egymástól a magán- és közszféra (NIEDERMÜLLER, 1994, 1995), azaz a lakóhely és a munkahely, s az előbbi színteréül egyre inkább a bérház szolgált (lásd például LÉDERER, 1992).

Mivel a kávéházkultusz kialakulásának egyik szükséges feltétele a városiasodás volt, nem meglepő, hogy a leggyakoribb hasonlat, mellyel a kávéházakat azonosították, a város. A kávéház faluszimbólumként való emlegetése már kevésbé kézenfekvő, ám rövidesen ez is megvilágításra kerül.

A) Város

Az irodalomtörténet ismeri és megkülönbözteti a kávéházregény fogalmát mint műfajt. Itt az alaptörténet a faluról nagyvárosba elvetődő kisemberről vagy tehetséges ifjúról szól, aki felemelkedik a várost jelképező kávéházba (BEVILAQUA BORSODI, MAZSÁRY, 1935). Ezek a regények pontosan érzékeltetik, sőt kimondják, hogy a kávéház egykoron egyet jelentett a várossal.

A kávéház először is magának a városnak a szimbóluma, a városiasság kifejezője. Egyrészt tehát jelentheti magát a várost. Ugyanakkor egy település attól valóban város, ha rendelkezik kávéházzal. Ez az intézmény ugyanis az előkelőséget, a gazdagságot, a divat követését jelentette, mindazokat a hön áhított és követendő dolgokat, amelyek a nagyon vágyott, s az akkor még csak alig-alig ismert városi életérzést sugallták. A Monarchiában a legkisebb városka is igyekezett kávéházzal bizonyítani saját fontosságát, valódi „városiasságát”: „a legeldugottabb vidék is teremtett magának egy kis kozmopolita csillogást” (DROSTE, 1996, 27).

A korban ismert tény volt, hogy ha valaki frissen került fel a fővárosba, tájékozódni, ismerősöket szerezni csakis valamelyik kávéházba mehetett (SÁNTA, 1996). Hiszen ott mindenről értesülhetett, ami fontos és lényeges volt, mindenkivel találkozhatott, aki számított valamit a közéletben. A kávéház tehát egyrészt a város keresztmetszetéről adott átfogó és gyors képet az ismeretlen érdeklődő számára, másrészt pedig a kommunikáció, az információszerzés és -csere lehetőségét biztosította (erre az alábbiakban többször is visszatérünk).

A város a civilizációnak, a magasabb rendű kultúrának, a világban elfoglalt központi és kitüntetett helynek a jelképe volt, a haladás, a modernitás megtestesítője. A városalapítás a kaotikus külvilágtól való elhatárolódást, elzárkózást szimbolizálja (PÁL, ÚJVÁRI, 1997).

Történeti szempontból közelítve a kávéház mint városszimbólum inkább az urbanizáció azon időszakára volt jellemző, amikor még éppen csak megindultak a

nagyszabású építkezések, a város terjeszkedése és modernizálása. Ekkortájt még lélektanilag kellett megteremteni a városiasságot, mert a folyamat valójában még a kezdeteknél tartott. Amíg messze járt a nagy kibontakozástól, vágytak rá az emberek, vágytak a hangulatára, a nagyvonalúságára, a fényre, az előkelőségre, amit a párizsi és bécsi példák diktáltak.

A városi lét azonban olyan sajátos és gyakran sajnálatos következményeket von maga után, mint a tömeg és a közösségi kontroll hiánya (STRAUSS, 1970; GRANASZTÓI, 1974; MILGRAM, 1970; KRUPAT, 1985). Közhely, hogy a városi lét egyszerre uniformizál és atomizál, egyszerűen érzéketlen az egyéni különbségek iránt, s igyekszik is azt eltüntetni (SIMMEL, 1903; PROSHANSKY, 1978). Erre kétféle módon nyílik lehetőség, egyrészt az egyén és ami egyéni, az felolvad a tömegben, másrészt könnyen el is tűnik benne, nem szúr szemet senkinek. A személyes kapcsolatok köre szűkebb, jelentősége kisebb, az idegenség kevésbé szembetűnő. Ebből kifolyólag városon köztudottan kisebb a közösségi kontroll, mint falun, ezt egyfelől nagyobb szabadságként, másfelől elszemélytelenedésként, a közösségi élet sorvadásaként lehet megélni (KAPITÁNY Á., KAPITÁNY G., 1995).

Mit vett át mindebből a kávéház? Bizonyos értelemben uniformizálta a vendégeit, mégpedig úgy, hogy mindenkit egyforma magasra emelt fel és ezzel egyenlővé tett, de képes volt mindezt úgy megvalósítani, hogy a személyesség, az egyéni bánásmód sem szenvedett csorbát. Emiatt egyrészt az individualizációnak adott teret, másrészt pedig az „egyéniességvesztés” terepe is volt annyiban, amennyiben a pénz hozzájárult a vagyonosabb réteg identitásához, hiszen itt – ellentétben a „kinti” életben megszokottakkal – semmiféle előjog nem illette meg őket az anyagi háttérük alapján. Am identitásuk illetően csorbulását bőségesen kárpótolta a hely jellege és szelleme, miszerint a hangsúly legkevésbé sem a vagyonon volt, a közösségi élet pedig virágzott.

A városnak – ahhoz, hogy lakói jól érezzék benne magukat, valamint testi-lelki egészségük biztosításához hozzájáruljon – az emberek több, igen fontos szükségletét kell hogy kielégítse (KRUPAT, 1985; DÜLL, 1996). Ezen igények kielégítéséről a kávéház intézménye – mint „jó város” – szintén messzemenőig gondoskodott: 1. A vendég *biztonságát* a kávéház szavatolta, mert a kétes elemektől, a kompromittáló helyzetektől szigorúan védte publikumát. Az ember alapszükséglete, hogy akár ismeretlen térbe kerülve is könnyen, gyorsan és jól tudjon 2. *tájékozódni*. Erről a kávéházi személyzet, illetve az épület berendezése és tárgyainak elrendezése gondoskodott. A különböző jellegű tevékenységek más és más térben zajlottak: külön terem állt a kártyázók rendelkezésére, egy másik térben folyt a biliárdozás, de elkülönítettek női és zenés termet is (amennyiben rendelkezett ilyennel az intézmény – csak az igen előkelő kávéházakban volt erre példa). Természetesen külön terem adott teret az étel- és italfogyasztásnak. A bútorok elrendezése is biztosította, hogy a vendégek számára egyértelmű legyen, melyek azok az asztalok, ahová nyugodtan leülhetnek, s melyeknél nem kívánatos az új látogatók társasága. A Japánban például a kísérettel nem rendelkező, egyedülálló hölgyet kis asztalkához vezette a pincér, s amennyiben arra a kérdésre, hogy vár-e valakit, nemleges választ adott, még a másik széket is elvitte, megakadályozván minden lehetséges tokoladást (SALY, 1999). Ugyanígy az elkülönülve pihenni, szemlélődni, olvasni

vagy dolgozni óhajtó uraknak is biztosítottak félig-meddig szeparált, ám teljesen mégsem kirekesztő és elzáró helyiségrészt a kávéház forgatagában. Ezáltal az emberek 3. *privát szféra* igényét is biztosítani tudta. 4. *A társas kapcsolatok, interakciók*, humán szükségletének kielégítésében pedig egyértelműen a kávéházak jártak az élen vizsgált korszakunkban (ezt a gondolatot részletesen jelen tanulmányunk a kávéházat mint kultúrhelyet és közéleti fórumot bemutató részében fejtjük ki). A kávéház a látogatók 5. *kényelmi* igényeit is kiszolgálta: igyekeztek a bútorokat úgy összeválogatni, hogy azok ne csak mutatósak, de kényelmesek is legyenek. A város fontos környezet az ember 6. *identitásszükségletének* kielégítésében (DÜLL, 1996). Ezzel a kérdéssel a kávéházak vonatkozásában egy külön fejezetben foglalkozunk.

B) Falu

Szinte azzal egy időben, hogy az emberek megtapasztalták, megérezték az új, városi világ hangulatát – nyitottságát, dinamikus terjeszkedését –, azt is megélték, hogy a város túlnőhet a még követhető kereteken, elveszítheti emberléptékűségét. A hatalmas városban olyan elveszett lett az ember, hogy kellett egy hely, ami megőrzött valamit a régi időkől. „A nagyvárosok lakói az ingerekben gazdag és túlracionalizált tömegtársadalomban lelkileg fásulttá válnak, s kapcsolataikat az idegenség érzése hatja át” (GYÁNI, 1995a, 8). Ennek az is következménye lett, hogy az emberek már nem tudtak eligazodni a nagyváros rengeteg és személyesen nem ismert lakói és terei között: „nem olvasható többé megnyugtatóan a város szövege” (GYÁNI, 1995a, 10). Kellott egy „menedék, vidéki fészek a nagyváros ölén, kíváncsiságtól, pletykáktól és rágalomtól hangos” (SÁNTA, 1996, 46).

A kávéház tehát ezért vált a falu jelképévé is, egy olyan közösséggé, ahol mindig akadt egy-egy ismerős, akivel diskurálni, politizálni, pletykálni lehetett, vagy akitől hitelt lehetett felvenni, legalább az aznapi uzsonna vagy kávé költségeit fedezvén. Ignotus (idézi SÁNTA, 1996, 33) a következőképp festi le ezt a falusias hangulatot: „Ahogy a pesti polgárság (...) délután háromtól hajnali háromig megüli a kávéházak ablakait, az emberrel azt érezteti, hogy ezek a lelkük mélyén még mindig azok a jó falusiak, akik (...) fél lábon, oldalt hajtott fejjel, fél szemmel sandítanak végig az utcaajtóból (...) az országúton”.

A kávéház egyszerre volt tehát a város és a falu szimbóluma is, ami érdekes kettősség, de mégsem jelent feloldhatatlan ellentmondást. Mert egyszerre kellett a városiasodás minden fényét és pompáját, hatalmas méreteit, eleganciáját és gazdagságát tartalmaznia, humanizáltságáról, korszerűségéről, információgazdagságáról és kifinomultságáról nem is beszélve, ugyanakkor menedéket nyújtani az előbbiekből okozta elmagányosodás és személytelenedés ellen, megtartani emberközelségét, barátságos és természetes mivoltát. Az ember vágyott a modern és gazdag életterre, de az árat, amit fizetni kellett érte, nem akarta és nem tudta odaadni. Ezért volt – ahogy a későbbiekben látni fogjuk – olyan univerzális életter, oly elnéző és megengedő, számtalan szolgáltatást nyújtó, tömördek igényt kielégítő közintézmény.

A kávéházak tehát egyaránt hordozták a városiasság és a falusiasság jegyeit. Itt mutatkozik meg az első kettősség ezzel az intézménnyel kapcsolatban: egymással látszólag élesen el-

lentétes igényeket elégít ki sikeresen. Úgy véljük, hogy ebben a dinamikában és a későbbiekben bemutatásra kerülő egyéb kettősségekben, s kiváltképp ezek sikeresen megvalósított integrációjában (VARGA, 2000) azonosíthatjuk a kávéházak utolérhetetlen hangulatának, sikerének és népszerűségének gyökerét.

2. Polgárosodás

A kávéházak gazdag elterjedésének az urbanizáció mellett a másik alapfeltétele a polgárosodás megindulása és elterjedése volt. Ezzel összefüggésben a két leggyakoribb jelkép, amelyekkel a kávéházakat azonosíthatjuk, a demokratikus állam és a közéleti fórum.

A) Demokratikus állam

Nem meglepő, hogy gyakran találunk utalásokat, amelyek a kávéházakban hirdetett és megvalósított demokratizmusról, egyenlőségről szólnak, arról az egyenlőségről, amit a kávéházak falain kívül nemigen sikerült megvalósítani. Belül viszont a kávéház maga volt a demokratikus állam megtestesítője, mely a szabadságot s az abszolút egyenlőséget biztosította vendégeinek. A századforduló emberében erős vágy élt arra, hogy a meglévő társadalmi különbségek feloldódjanak, kiegyenlítődjenek, s a jóllét ne csak kevesek kiváltsága legyen. A kávéházak mindezt megoldották, hiszen ajtajuk egyaránt nyitva állt mindenki előtt, használatukat nem korlátozta semmilyen privilégium. Olyan intézmény volt, ahol a polgári egyenlőségeszmény megvalósulhatott (DROSTE, 1996), hiszen szabad és egyéni hozzáférést tudott biztosítani. Egy fekete rendelete ellenében máris mindenki egyenlővé vált, e „belépő” megfizetése fejében újságolvasásra, kártya- vagy biliárd-használatra mindenkinek joga és lehetősége volt.

Itt tehát ismét találkozhatunk a látszólag feloldhatatlan ellentétek egységesítésével (VARGA, 2000). A kávéházakban ugyanis a monarchia azt hozta létre, amit politikailag nem sikerült megteremtenie: a lehető legellentmondásosabb elemek életképes integrációját. Teret, ahol az emberek közötti távolságtartás és közeledés szabályozása (például HALL, 1975; ALTMAN, 1975), mind tényleges fizikai, mind érzelmi szinten egyaránt lehetséges volt. A kávéház tehát mintegy bizonyítékul szolgált arra, hogy elképzelhető volna egyesíteni a legkülönbözőbb rendeket és osztályokat, nemeket, pártokat és nemzeteket.

A kávéházi környezet tárgyai rendkívüli fontosságúak voltak a polgári egyenlőség közvetítésében. A tárgyakban emberi célok tárgyiasulnak, ezért értékközvetítők (HERNÁDI, 1982; DÜLL, 1996). A berendezés is a fent említett látszategyenlőséget szolgálta: a valóságos fényűzést pótló díszlet s az elegáns, úri ruházat felöltése – jelmez gyanánt (SÁNTA, 1996). Ez utóbbi igen fontos tényező, hiszen a ruha és az ékszerek szerepe és fontossága az identitás kialakításában és kommunikálásában régóta ismert (KLANICZAY, S. NAGY, 1982; BUDA, 1988; DÜLL, 1996). A külső eleganciához tartozott a kávéházi uzsonnázás is: itt 20 krajcárral az ember éppen olyan úr volt, mint az, aki 20 millió fölött rendelkezett – ugyanabból a kávéból

íhatott, ugyanannál az asztalnál ülhetett, s a pincérek egyforma tisztelettel és hajbókolással szolgálták ki. „Kényelmes karosszékek, gyönyörű falikarok és csillárok, aranycirádás tükrök, drága drapériák alatt ülhet szegény és gazdag, miközben pincérek hada hajlong előtte, lesve minden kívánságát. Mindezért fizet 24 krajcárt az ember, amiért még meg is nagyságolják. Ezért a fényért és nagyságos tituluserért járnak Budapesten kávéházba az emberek” (SÁNTA, 1996, 33).

B) Kultúrhely és közéleti fórum

A polgárrá válás szoros velejárója révén külön figyelmet kell szentelnünk a kultúra, a műveltség s a szellemi élet fellendülésének. A polgárrá válás eszményi normái között kivételes súllyal szerepelt a civilizálódás és az értelmi tökéletesedés. Kulturális szintemelkedésről kell beszélnünk, de nem csupán mennyiségi, hanem szerkezeti változásról is. A polgári műveltség eszmény egyik jellegzetes vonása volt, hogy az arisztokratikus könyvkultúra helyett s mellett megnőtt annak a tudásnak a szerepe, ami a folytonos jólértesültségen alapult. Olyan mentális készenléti állapotra kell gondolnunk, amely a modern világ gyors változásai, ezáltal nehezen átlátható viszonyai között megfelelő támaszt tudott nyújtani. Ezen kulturális ismeretek a nagyvárosi *sajtó* szüntelen bújásával voltak megszerezhetőek (GYÁNI, 1996). Éppen ezért egy valamirevaló kávéházba minden jelentős hazai és külföldi napi- és hetilap járt, amit nádkeretbe foglalva olvashatott az érdeklődő kávéházba járó polgár. De megtalálhatta ott a vendég a Pallas nagylexikonát, MÁV menetrendet, Budapest teljes lak- és címjegyzékét vagy Magyarország teljes helységnévtárát (SÁNTA, 1996). Nem véletlen időbeli egybeesés, hogy a világitás, az írás és a hírek sokszorosításának technikája is ekkoriban terjedt el Európa-szerte a tömegek körében is. Természetes, hogy a kialakulóban levő polgárság az új és immáron elérhető technikai vívmányok széles vagy teljes körű használatára törekedett, olyannyira, hogy a polgári műveltség eszmény talapzatává, elengedhetetlen feltételévé vált a sajtó ismerete (GYÁNI, 1996).

Mindehhez az igényhez szükség volt *fórumra* is: egy helyre, ahol a kialakuló polgári réteg kedvére hozzáférhetett a különböző sajtótermékekhez. A családi otthon nem volt erre alkalmas tér, két szempontból sem. Egyrészt pénzügyi okok akadályozták, hogy az érdeklődő és művelődni vágyó polgárság otthonába eljuthassanak az újságok, folyóiratok, másrészt a közélet – jellegéből fakadóan – nem tűri a négy fal közé szorítást. A kávéház tehát e szükséglet kielégítésére is megfelelő intézmény volt, hiszen mind lapkínálatával, mind a dolgok nyilvános megvitatásának lehetőségével fórumot és színhelyet kínált a kor igényeinek kielégítéséhez. Ezért lehetett kultúrhely jelképe is.

Az ökológiai pszichológia (BARKER, 1961, 1968; WICKER, 1981, 1987; WICKER, KING, 1988; WICKER, KIRMEYER, 1977) egyik alapelve szerint a helyek és tárgyak nyilvánvaló hatást gyakorolnak a viselkedésre. Ez azt jelenti, hogy két ember egy adott helyen egyformábban viselkedik, mint egy ember két helyen (GUMP, 1990; DÜLL, 1995). Ehhez kapcsolódik a kávéházi lét egy másik, a kultúrához szorosan kapcsolódó vetülete is: a termék fizikai körülményei is – esztétikai élvezetet nyújtván – hozzájárultak az idő kulturált módon való eltöltéséhez. Ezzel *jobb modorra*,

udvariasságra, illedelmességre kényszerítették vendégeiket, művelték, oktatták, felvilágosították őket (GYÁNI, 1996). Mindemellett a testi-lelki feszélyezetlenség is megnyilvánult mint kávéházi viselkedés: „Senki sem lepődött meg, ha vizespoharak között felfedezte a kerek mandzsettákat a márványasztalon, melyektől meleg nyári esteiken jól esett megszabadulni; ha ez sem segített, ingujjban és mellényben ülték körül az asztalt (...). Nem is történhetett ez másként, hiszen a nappal és az éjszaka nagy részét a kávéházban töltötték, s túlzott követelés lett volna elvárni tőlük, hogy végig a fórum ünnepélyességéhez illően viselkedjenek” (ZSOLT, 1936, 84).

Itt ismét egy érdekes dinamikai csomóponthoz érkeztünk, ahol a (jó) modorosság és az otthonosság találkozik egymással. Ahelyett azonban, hogy egyik kioltotta volna a másikat, egy magasabb szinten, az otthonosság egy kulturálisan magasabb szintű megvalósítása keretében sikeresen integrálódtak (VARGA, 2000).

Szellemi centrum, újkori fórum és agóra szerepe mellett a kávéház *munkahely*-nek is tekinthető, mert alkalmas volt üzletre, pénzcserére csakúgy, mint eszmece-rére. Valóságos népakadémia és könyvtár volt, orvos, író, ügyvéd, tanár, bíró a munkát követő pihenése közben átlapozhatta az újságok, folyóiratok tengerét. A kávéházakból irányították a főváros közéletét, s a férfielme magasiskolájaként, a szabad szellem szentélyeként emlegették. „Az értelmiség élete teljességéhez épp úgy hozzátartozik a kávéház, mint a gyermekkorhoz a kanyaró és egyéb gyermek-betegség” (GUNDEL, HARMATH, 1982. 94). „Kis asztalkáknál diákok készülnek a vizsgákra (...), ha akarom szabadegyetem (...), az irodalomról már nem is merek szólni (...), a magyar irodalom a kávéiparral együtt fejlődik, a forradalom a kávéházakban tör ki” (KOSZTOLÁNYI, 1914, 4). Műhely és íróasztal is volt tehát, balsorsban lakás (mindig akadt egy zug, ahol álomra hajthatta az álmos vendég vagy pincér néhány órára a fejét). A New York Kávéház a képzőművészek munkahelye és kiállítóterme is volt egyben (SÁNTA, 1996).

Amint arra a korábbiakban már utaltunk, a korszakban kiemelkedő jelentőséget tulajdonítottak a szükséges információk birtoklásának. GYÁNI (1995a) szerint a kommunikáció személyes érintkezéshez kötött alkalmi a nagyvárosban egyre ritkábbak és egyre rövidülnek. Nemcsak a műszaki találékonyság, hanem a feszítő társadalmi igény legalább annyira indukálta a szóbeli érintkezés technikai modernizálódását, azaz a telefon feltalálását.⁷ Az első évtizedekben a telefonálás „tudománya” is státushoz kötött volt még, csupán a pesti középosztály s az úri élet kiváltsága volt. A kávéházban mint demokratikus fórumban azonban lényegesnek tartották az *elérést és az elérhetőséget*, telefonon és levélben egyaránt. A vendég a kávéházból is intézhette telefonjait és levelezését, üzenetet küldhetett innen és várhatott ide. A kapcsolattartás lehetőségére tehát nemcsak a kávéházon belül, de innen kifelé, s kintről befelé is ügyeltek, és lehetőséget biztosítottak. Volt egy telefonos, aki megkereste az éppen hívott vendéget, valamint két telefonfülkét is elhelyeztek hátul, hogy ne kelljen mindenki előtt beszélni. Működött egy trafikos is, aki dohányt, bélyeget, borítékot és egyéb trafikárut árult (SÁNTA, 1996).

⁷ Puskás Tivadarnak köszönhetően 1879-ben mutatták be az első telefont hazánkban, 1881-ben pedig az első telefonközpont felállítására is sor kerülhetett (GYÁNI, 1995).

A kávéház kellemesebb körülményeket biztosított az itt dolgozóknak – főként íróknak, költőknek –, mint a szegényes otthon vagy albérleti szoba. A kényelmes asztalok és székek, a jó megvilágítás, a kellemes, kulturált kiszolgálás, a fizikai és társas környezet lényegesen nagyobb komfortérzetet biztosított, mint a legtöbb otthon, s szellemileg serkentette az ott dolgozókat. A kávé és a dohányfüst pedig érzelmileg járult hozzá az értelmiségi munkát végző közérzetének javításához.

Az értelmiségi rétegen belül a *művészeket* különös erővel vonzották a kávéházak. „A kávéházi fesztelen szabadságnak, kötetlenségnek és alapszabálytalanságnak ma is olyan bűvös vonzóereje van azokra az elemekre, melyek valamelyes utalványt hordoznak a szívükben a halhatatlanságra, amelyet kiirtani nem lehet a szívekből” – írta Rákosi Jenő 1925-ben (*Magyar kávésipari évkönyv*, 1926, 101–102).

Így hát nem csoda, hogy az egyik kávéházban (nevezetesen a Centrálban) készült, s itt élte fénykorát az irodalmi hetilap, a *Hét*, és itt született meg 1908-ban a *Nyugat* is. Napjainkban pedig a *2000*, a *Polisz* és a *Cafe Babel* című folyóirat szerkesztősége ülésezik ugyanitt (BALOGH, 2000). A Centrálban az intellektualizmus biztonságára különösen ügyeltek, nem túrték meg a részegeket, sem a belvárosi utcák „laza hölgyeit, s lovagjait” (SÁROSSI, 1996, 321).

Nemcsak a közélet jeles képviselőinek volt fő találkozó helye egy-egy kávéház. Egész Budapest társasági élete itt zajlott, a fővárosi középosztály fő találkahelyévé vált, hiszen itt tárgyalt az ügyvéd a kliensével, s az ügynök is itt kötötte üzleteit. Iván Ede hívja fel a figyelmet a kávéház erős kultúraformáló szerepére, amit nem kizárólag sajtótermékei révén fejt ki: „a modern kávéház (...) kivált olyan művészi asszociációkat, érzeteket, amelyekhez csak kiállításokon, képtárakban, nagyon is művészi ízléssel berendezett lakásokban juthat az ember” (idézi SÁNTA, 1996, 44). Talán emiatt is lehetett a századforduló budapesti kávéháza a modern magyar irodalom, képzőművészet, zene és hírlapírás bölcsője.

C) A kávéház mint identitáskifejező

A magyar polgári értelmiség számára a közéleti részvétel, a közéletbe való bevonulás jelentette a jogi emancipáció politikai beteljesedését, a nemzeti identifikációt. Minden közéletivé vált Budapesten, a tudomány s a művészetek is, s ennek a közéletiségnek a színterei az egyletek, szerkesztőségek, kávéházak. Különösen ez utóbbiak hűen tükrözték a fő célkitűzést, azaz a polgári ízlés és szabadság nevelését, a szociális bajok és egyenlőtlenségek kizárását (HANÁK, 1986). Így a kávéház olyan helynek, fizikai környezetnek minősült, mely egyfajta identitással ruházta fel vendégét (VARGA, 2000).

Az egyén énonozosságát nemcsak a más személyekhez fűződő kapcsolatai határozzák meg, hanem a különböző fizikai környezetekhez való viszonya is, mert ezek is képesek az ember biológiai, pszichológiai és társas szükségleteinek kielégítésére (DÜLL, 1996). A kávéház a legfontosabb biológiai szükségletek közül lehetőséget biztosított az étkezésre s a szomjoltásra; menedéket és védelmet nyújthatott a hideg, az eső és a rossz időjárás viszonyok ellen; sőt – persze ez nem volt mindennapos eset – megteremtette annak a feltételeit is, hogy a fáradt vendég vagy pin-

cér egy kicsit elszunnyadhasson az üres padokon-székeken. (Ez utóbbi lehetőség természetesen az éjszaka is nyitva tartó kávéházak esetében állt fenn.)

A fizikai környezetnek fontos szerepe van életünk szerveződésében, olyannyira, hogy az élettelen fizikai környezet érzésünk, személyiségünk szerves részévé válhat. Az ember tudattalanul azonosul az őt körülvevő fizikai környezettel, ami egészséges esetben szervesen hozzájárul a személyes identitásérzés alakulásához, formálódásához (DÜLL, 1996). „A kávéház része a mi énünknek, egy megtestesült formája mindannak, ami bennünk él, amire vágyakozunk” (KÓBOR, 1999, 56). Ennek fényében könnyen érthetővé válik, miért volt oly könnyű elhinni a rendszeres kávéházlátogató polgárnak, hogy mindaz az előkelőség, fény, gazdagság, személyesség és demokratizmus, amit a kávéház kínált és nyújtott, valójában a sajátjává vált.

Kosztolányi úgy tartotta, hogy kora Budapestjének alapvető jellegzetessége, meghatározója és jellemzője a kávéházi élet volt, olyannyira, hogy a pesti ember identitása szerves részeként említi. Így ír erről: „Egy alkalommal egy amerikai úrral utaztam a tengeren, aki éppen Budapestről jött. »Mit tart Mister a városunkról?«, »Azt, hogy sok és jó kávéháza van.« Sokat sopánkodunk, hogy nincs karakterünk, holott lehet, hogy csak szégyelljük. Miért is ne merjük hangsúlyozni kávéházi voltunkat, a kávéházi kultúrát, a szegénységünk, az otthontalanságunk, a cifra nyomorúságunk jelképét, mikor csakugyan ez a legjellemzőbb sajátosságunk” (KOSZTOLÁNYI, 1914, 4). Ezt támasztja alá a következő közismert korabeli szlogen is: ha egy állam megveti a lábát egy új gyarmaton, a német elsősorban iskolát, az angol templomot, a francia színházat épít. Ha lenne valahol magyar gyarmat, ott mindenekelőtt kávéház épülne (GUNDEL, HARMATH, 1982).

Ám nemcsak általánosságban adtak a kávéházak egyfajta identitást a vendégeiknek. Az emberek ugyanis nem véletlenül jártak egyik vagy a másik kávéházba. Minden kávéháznak meghatározott vendégköre, célcsoportja volt. Mindenki tudta, hogy a Japán például egyrészt irodalmi centrum, másrészt építészek, szobrászok, festők találkahelye. A Múcsarnokba szintén festők járnak; az Opera és a Drechsler vendégköre újságírók és polgárok állandó keverékéből állt. A Lloydban tőzsdeügynökök és börzézők töltötték az idejüket, az Abbázia politikusok, képzőművészek székhelye volt, a Meteorba Kassák és a teljes magyar avantgárd járt az artistákkal együtt. A New Yorkot pedig az írók, költők törzshelyeként tartották számon.

3. A kávéházi élet háttéré: a századforduló társadalomlélektana, kulturális és szociális élete

A polgárosodás és urbanizáció jellegzetességei és a kávéházkultúrára gyakorolt hatásának tárgyalása után célszerű áttekintenünk a századforduló társadalomlélektanának, szellemi, kulturális és szociális életének főbb vonásait is. Ezen ismeretek fényében újabb okok és indokok rajzolódhatnak ki előttünk, amik a virágzó kávéházi élet kialakulását és fennmaradását biztosították.

Egyik leginkább szembetűnő jelenség a valóságos élet nyomorúsága és magánya elől való menekvés, aminek színterévé a gazdagság, az előkelőség és a társaság illúzióját keltő kávéházak váltak. Egy másik aspektusból is tekinthető *menedék*nek a századforduló kávéháza. Az otthonok szegénysége vagy éppen gazdag, reprezentatív, de cseppet sem otthonos volta miatt kötöttek ki a tárgyalt kor emberei oly gyakran és oly hosszú időre a kávéházban (olyannyira, hogy nem ritkán második otthonként emlegették azt). Ez az intézmény ugyanis sikeresen egyesített minden kívánalmat, amit a lakásoknak nem sikerült. Egyszerre volt gazdag, előkelő és reprezentatív, ugyanakkor a lehetőségekhez képest – sőt gyakran azon is túl – otthonosan marasztaló és minden kényelmet biztosító.

Ezen ismeretek birtokában egy újabb, ellentétben alapuló dinamikai színter fedezhetünk fel, méghozzá a magán- és közéleti tér ellentétét: hiszen – amint az előbbieken tárgyaltuk – a kávéház szimbolizálta a közéleti fórumot, és ezzel egy időben a most bemutatásra kerülő magánéleti teret, az otthont. A kávéházban ezek a helyek kiválóan egyesültek és egységesültek (VARGA, 2000).

Amennyiben az utca nyújtja mindenki számára hozzáférhető jellegével a semleges nyilvánosságot, akkor a tömegektől elválasztó és speciálisan megszürt vendégekört vonzó nyilvános tér átmenetet képez a magánélet intim szférája és a nagyvárosi tömegélet között (GYÁNI, 1996). A kávéház eszerint félnyilvános térnek (CARR és munkatársai, 1995), és így másodlagos territóriumnak (ALTMAN, 1975) minősül. Ez lényeges momentum, ami azt bizonyítja, hogy a századforduló „Kafá”-jának⁸ sikerült egyesíteni e két szférát, hiszen egyszerre tudott tere lenni a közéletnek, a társasági érintkezésnek, valamint a családi, azaz a magánéletnek. Az alábbiakban ezt tekintjük át részletesebben.

A) Menedék a magány s a valóság elől

Ahhoz, hogy megfejtsük, miként válhatott a kávéház a századvégi ember dekadenciájának és nemritkán sanyarú anyagi helyzetének szimbólumává, először áttekinthetjük a századforduló *korhangulatának* jellegzetességeit, főbb momentumait.

Ha azt halljuk, századvég, egyértelműen a 19. század végét értjük rajta, holott az elmúlt húsz évszázad mind véget ért egyszer – mégsem emelkedtek kultúrtörténeti korszak rangjára. Ekkor valami végérvényesen véget ért. 1884-ben mutatnak be Párizsban egy darabot, éppen ezzel a címmel – *fin de siècle* –, amiben a szerző a fiatal generáció rossz közérzetét századvéginek nevezte el. A főnévből csakhamar egy sajátos korhangulat kifejezését szolgáló jelző lett. Mit értettek e jelzőn? Megfáradást, enerváltságot, neuraszténiát, ami többnyire neurózissá rögzült. Az időhatározó így rövidesen állapotjelzővé változott (HANÁK, 1998a).

Monarchia-szerte társadalmi méretű rossz közérzet és egyre inkább nyomasztó szorongás uralkodott el, terjedt a dekadencia mint életérzés. A külvilág egyre félelmetesebbé vált, egy évszázados európai értékrend devalválódott. A budapesti fiatal nemzedék öröknyüzsgő, vibráló szerkesztőségekben és kávéházakban nőtt

⁸ A budapesti fattyúnyelvben ezzel a szóval illették a kávéházakat (ZOLNAY, GEDÉNYI, 1956).

fel, ahol a kulturális újításért szálltak síkra. A háború előtti évtizedben honosodtak meg az európai szimbolizmus és szecesszió jóval korábbi nagy témái (HANÁK, 1986). A legfontosabb a „lélekdidergető magány”, az óriásira nőtt távolság ember és ember, lélek és lélek, üzenet és megértés között. Mindebből kifolyólag egyre intenzívebb az elvagyódás, a menekülés, a „valami más” keresése. Hová menekülnének? A kietlen közönséges valóság helyett a művészien szép és szabad életet keresték, ez után vágyódtak, ám csak képzeletükben és a művészetben érhatték el (HANÁK, 1998a). A pesti polgár a közösségbe s a szépségimádatba menekült,⁹ aminek kitűnő megtestesítői voltak a kávéházak, ahol közösség volt és fény, előkelőség meg pompa. A kávéház nélkül magányosnak érezte volna magát a századforduló embere. A kávéházak hangos és nyüzsgő magányában eljutottak a mélylélektanig: Babits, Ady, Kosztolányi vagy Karinthy személyében feltétlenül. A kávéházi asztalok mellett nem maradtak mentor és lélektani útmutató nélkül, hiszen a nagy magyar analitikus, Ferenczi Sándor sem vetette meg a kávéházi délutánokat és éjszakákat: neki a Royalban volt törzsasztala. Krúdy stílusa is érzékelteti a korhangulatot, az ambivalenciát az érzések és a valóság között, mert „műveiben a látomás, a révület áll szemben a köznapi látvánnyal, az érzéklettel, a befelé forduló önimádat a külvilági magánnyal” (HANÁK, 1986).

„Egyszer megkérdeztem Szini Gyulától, hogy miért jár ő is kávéházba. Így felelt: – Mi van odahaza? Gondok és gondok, számlák és gyereksírás, s ha belépek a kávéházba, a fénybe, a zsongásba, minden eloszlik. Itt egy kis nyugalom van legalább. Iszom a feketét, rágyújtok egy szivarra, s tűnődöm. Megvallom őszintén, ez az egyetlen hely, ahol nem vagyok végérvényesen boldogtalan. Hát Te miért jársz kávéházba? – kérdezi. – Mert abban a magányban, amelyben én élek, nem lehet mással foglalkozni, mint a halállal. S ha ide belépek közétek, akkor azt gondolom: Lám, ha ti ebben a fényben ennyire derűsek tudtok lenni, és még nevetni is tudtok, akkor talán mégsem kell annyira félni tőle” (FÜST, 1956, 137).

A fontos fizikai környezetek – az emberi kapcsolatokhoz hasonlóan – képesek az ember hangulatát pozitív irányba változtatni, jó kedvre deríteni, optimizmusra serkenteni, csökkenteni a stresszt, s egyfajta biztonságérzetet kialakítani az emberben (DÜLL, 1996). A kávéházak is ezt tették vizsgált korszakunkban: esetükben a rossz társadalmi és egyéni közérzetet kompenzálta a jó fizikai környezet (VARGA, 2000).

Ezért voltak a kávéházak a valóság elől való menekülés színterei. A látszatszépesség és -gazdagság világa volt ez az intézmény, a fény, a ragyogás, amely meg nem oldotta, de legalább elkendőzte a problémákat, gyötrelmeket. Nyugtatóan hatott a szorongókra, az elmagányosodottakra – legalábbis pillanatnyilag. Alfred Polgar írja: „itt, ahol annyira lazák a kapcsolatok, lazul az Istenhez és a csillagokhoz való viszony is (...), az örökkévalóság nem fenyeget (...), csak a pillanat kegyes közönye élvezhető” (idézi SÁNTA, 1996, 46).

A kávéház gyógyír volt a nincsteléneknek is, mert *a gazdagság illúzióját* is nyúj-

⁹ Bécs értelmisége a kivonulást választotta, a kivonulást a „Kert”-nek nevezett magányba, a természetbe (HANÁK, 1986). Az elszigetelődést, a csend és nyugalom szigetét keresték, hogy menekülhessenek, aztán indulhassanak tovább, befelé, önmaguk mélysége felé.

totta. KOSZTOLÁNYI (1914, 4) érzékletesen tapint rá a lényegre: „Mi, akik kiva-
gyunk a nagytőke áldásaiból, naponta megszerezhetjük a fény és gazdagság illúzi-
óját, mikor beülünk egy ízléstelen kávéházba, és zsebünkben 70 fillérral keleti
kényelemmel elterpeszkedünk egy asztal mellett, mely mögött sok százezer koro-
nák állanak, szolgálatkész lakájok sűrögnek, ívlámpák égnek és fűtőtestek donga-
nak. Átjáróházunk a gazdagság, de annyit vagyunk ebben az átjáróházban, hogy
már szinte a mienk.”

MÁRAI (1943, 94) igen érzékletesen ábrázolja, hogy mit adott a szegény em-
bernek a kávéház: „Egészen sebes voltam a szegénységtől, (...) ruhám rongyos
volt. Havonként egyszer mentem csak kávéházba. (...) A kávéházakra úgy gon-
doltam, mint egy halódó az elysiumi mezőkre. (...) Képzelve csak el: ülni a meleg-
ben, fényes lámpák alatt, egy ablak mögött, habos kávé inni három kuglóffel,
rágyújtani egy cigarettára, amihez a pincér ad tüzet, ülni a finom kávé- és füst-
szagban s körös-körül a székeken halomra rakva körülöttem drága és finom kül-
földi folyóiratok (...) tele érdekes dolgokkal, idegen tájakról készült fényképekkel,
beszámolók színházi estékről, (...) – kedves uram! Csak, hogy gyanítsa, mi volt
számomra a kávéház.”

Habár hőseink menedéket keresve kötöttek ki a kávéházak fényárban úszó,
füledt, morajló, cigarettafüstös termeiben, a kávéházak nem minden esetben
voltak a nyugalom kis szigetei. Sok kávéházat inkább a nyugtalanság, a kötetlen-
ség, a hangos élőzene jellemzett. Itt laza szálak fűzték egymáshoz az embereket, s
beszédtémájuk sem a megszokott volt. Leginkább olyan történetek és beszélgeté-
sek hangzottak el, amelyek kívül álltak a mindennapok gondjain, kétkedésein, a
nehézségeken. Újdonságokról, különlegességekről, elképzelt világokról társalog-
tak. Az átlagembereket foglalkoztató valóság itt kevésbé került terítékre, hiszen
éppen azért jártak ezen intézményekbe, hogy feledjék mérhetetlen magányukat,
ami itt egybefonódhat a társasági élet tolakodó és határtalan nyilvánosságával
(SÁNTA, 1996).

A környezet elnevezései szimbolikus jelentéssel is rendelkeznek, ami tudatosan
vagy tudattalanul befolyásolhatja az embereknek az adott helyekkel kapcsolatos
fantáziáit, érzelmeit stb. Üzenetük sokak számára egyértelmű és egységes (akár
tudatosan, akár nem tudatosan), s ezáltal könnyedén „olvasható” a jelentésük
(DÜLL, URBÁN, 1997). Pest kávéházai már neveikben is az elvagyódást jelképezték
(DROSTE, 1996). A nevek – New York, Japán, Abbázia, Palermo, Philadelphia,
Miramare¹⁰ – azt üzenték: ha ide betér az ember, messze kerülhet a mindennapok
pesti és magyar valóságától, hiszen új világba vetődött. Egy szenvedélyes, lehető-
ségekkel teli újvilággal hitegették az ide betérőt, aminek fenntartásáról az épület
külsője és belső berendezése egyaránt gondoskodik. Ez a jellemző egyébként meg-
felel a dualizmus kori Budapest jellegzetességének, miszerint csillapíthatatlan utol-
érési komplexustól hajtva igyekezett beérni gazdagabb és szerencsésebb sorsú társ-
városait (HANÁK, 1984), így legalább az elnevezésekben „felzárkózott” hozzájuk.

¹⁰ A legkevésbé sem tekinthető általános európai jellegzetességnek a fent említett névválasztás,
hiszen például a bécsi kávéházak zöme óvatos és konzervatív nevet viselt: Burg, Alt Wien, Imperial
(DROSTE, 1996).

B) Otthon

A 19–20. század fordulóján a kávéházak – úgy tűnik – jobban be tudták tölteni az otthon minden funkcióját, mint a tényleges otthonok. Mi lehetett ennek az oka, hogyan válhattak a kávéházak olyan könnyen az otthon szimbólumává, valóságos második otthonná? Erre a kérdésre a századforduló polgári lakáskultúrájának bemutatásával válaszolunk: rámutatunk azokra a tényezőkre, amelyek még inkább a kávéházakba szippantották az embereket ahelyett, hogy valódi otthonukban marasztalták volna őket.

Mi jellemezte a valódi otthonokat? Egy részüket a mérhetetlen *szegénység*. Ez a tény kétségtelenül vonzotta lakóikat a kávéházakba. Móricz Zsigmond (1934) „Jobb, mint otthon” című regényében írja: „az emberek Pesten milyen szomorú otthonokban laknak. Sötét lakások, nagy házbérek, gond és szegénység: ez jut a legtöbb embernek. (...) Ezért van az, hogy Budapesten van a legtöbb kávéház a világon” (idézi SÁNTA, 1996, 38).

Kóbor Tamás szerint (idézi SÁNTA, 1996, 36) a nagy vonzerőnek a „szegénység az oka, (...) drága a tisztességes lakás, a jó bútor, ezzel szemben fűtött márvány-palotában lehet ülni 20 krajcárért egész délután az asszonnyal, sőt a gyerekekkel is. Az otthon nem alkalmas arra, hogy a társasági szükségleteket kielégítse, ismerősök nagy seregének befogadására szűk és szegény. Mert a mutatós szalon mellett szegényes ebédlő van, és túlságosan sokba kerülne a vendégek megvendéglése. A legkényelmesebb és legolcsóbb érintkezési forma tehát a kávéházi uzsonna.”

A lakások szűkös tere és diszfunkcionalitása nemcsak kellemes és otthonos körülmények biztosítására nem volt alkalmas, hanem egyenesen depresszív környezetet eredményezett. Ez önmagában is neurózisok forrásává, devianciák melegágyává válhatott, továbbá kultúráközvetítésre is teljességgel alkalmatlannak bizonyult (S. NAGY, 1987a).

Más részüket – a gazdagabb réteg otthonait – az otthonosság, a kényelem helyett a *reprezentálás uralma* jellemezte. Így tehát a jobb módú, kedvezőbb anyagi helyzetben levő családok otthonai sem voltak sokkal derűsebbek, mert hiába volt a nagyobb tér, gazdagabb berendezés, ha csak a vendégek kedvéért tartották fent. Nem szolgált mást, mint a reprezentálást, a funkcionalitás háttérbe szorult. Dekoratív volt, de nem marasztalta az embert. Az otthon csinosítására, kényelmessé és barátságossá tételére nem áldoztak az emberek akkor sem, ha futotta volna. Minnek, mikor a négy fal közé nem lát be senki? Ránézésre szép bútorokkal berendezett lakásokkal találkozhatott a látogató, ám ezek nem voltak kényelmesek, senkinek nem lett volna kedve bennük hosszan elidőzni (KÓBOR, 1999). Így az otthonból puszta lakóhely lett (vö. DÜLL, megjelenés alatt), a kávéházból pedig otthon, ezért nem is készített meghitt családi otthon kialakítására az emberek jó részét (SÁNTA, 1996). A polgárlakás egyébként is szűkebb és zártabb volt annál, semhogy a köznapi társas élet színtere lehessen. A falak elzárták a külvilágot, s lakói kívül rekedtek a közéleten. „A lakórészek sokáig másodrendű, elhanyagolt szerepet játszottak: az otthon érzése, az intimitás becse, a kényelem igénye nagyon lassan fejlődik. Háttérbe szorult, sötét, levegőtlen hálók és nappali szobák húzódnak meg a lakás hátsó traktusában, mert a főhelyet csupán kivételes alkalomkor, kizárólag

vendégfogadásra használt, terjedelmes bútorokkal zsúfolt szalon és ebédlő foglalja el” (GYÁNI, 1995a, 28).

A berendezésre és a lakásszerkezetre is érdemes röviden kitérni. Ha az otthonok tárgyi világát s ennek anyagi értékét helyiségenkénti eloszlásban szemléljük, majd összevetjük, a helyiségek egyfajta hierarchiáját tudjuk rekonstruálni, mely rávilágít a polgári otthonkultúra mögöttes értékrendjére (HANÁK, 1992), s az élet-események hierarchiáját tükrözi (DÚLL, 1996). Csöppet sem meglepően, ez ráír-mel a korábban elhangzottakra: a városi emberek a legnagyobb hangsúlyt a reprezentálásra és az ezzel kapcsolatos hivatkozásra fektették. Ezt az is bizonyítja, hogy míg a részben vagy teljes egészében reprezentációs célokat szolgáló helyiségek (szalon, ebédlő) elmaradhatatlanok voltak a lakásból, addig a később nélkülözhetetlennek vélt budoár vagy gyerekszoba gyakran hiányzott. Ami a berendezések értékbecslését illeti, a feljegyzések szerint a szalon és az ebédlő tárgyainak értéke az egész lakás összerendezése értékének legalább a felét tette ki. Ezen a téren nem volt különbség a csupán jómódú lakásbérlok vagy a gazdag közép- vagy nagypolgárság között (HANÁK, 1992).

A lakások térszerkezetének elemzése kapcsán feltűnő egy érdekes jelenség. Amilyen nagy hangsúlyt helyeztek a társasági reprezentációs helyiségek enteriőr-jének illő kialakítására, olyan mértékben hanyagolták el a háztartási-gyakorlati funkcióknak megfelelő helyiséget. Sőt az újítások, a technikai modernizáció terén mindig a konyha maradt utoljára. Ennek az oka a háztartásban alkalmazható rendkívül olcsó munkaerőre, a cselédségre vezetendő vissza, akiknek előnye nemcsak az alacsony anyagi ráfordításnak és könnyű elérhetőségnek köszönhető, sokkal inkább annak, hogy presztízst jelentett a cselédtartás, a magasabb státusznak volt a lelki biztosítéka (HANÁK, 1992). Ismerve a konyha és az otthoni közös étkezések családi életben játszott fontos szerepét (DÚLL, 1998, megjelenés alatt), a hiányzó vagy nélkülözhetőnek tartott konyha sokat elárul a korabeli otthoni élet minőségéről.

Tárgyalt korszakunkban a köznapi és a reprezentációs életforma és ezek színterei tehát élesen elváltak egymástól. Míg a köznapi szférában a funkció elve érvényesült, addig a társasági élet színhelyét jelentő helyiségekre a reprezentálás volt jellemző. Utóbbi célja és fő rendezőelve a szimbolizáció volt: a hovatarozásnak, az identitásnak volt jelképi kifejezője, mintegy a család bemutatkozó névjegyéül szolgált (vö. DÚLL, 1995). E két szféra ilyen éles kettéhasadása az akkori magyar társadalom belső ellentmondásait, kettős struktúrájából következő, társadalmi, csoport- és egyéni konfliktusait tükrözi (HANÁK, 1998b). A tömérdek kávéház – mely „vigasztal, ápol és eltakar” (SÁNTA, 1996, 38) – arról beszél, hogy nem volt otthona a fővárosi embernek, hiszen ha lett volna, nem töltötte volna nappalait és éjjeleit a kávéházak dohányfüstös, múmárvány és műbársony borította termeiben. Ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg Heltaí Jenő a *Kávéházi elégia* című költeményében, „cifra kórház” kifejezéssel utalva az intézmény nyomort csillapító, „tüneti kezelést” nyújtó voltára. HANÁK (1984) szerint a lakás hűvössége, zsúfolt üressége, célszerűtlensége és otthontalansága az életmód válságát fejezte ki. A 20. század új ház- és lakásformáját, új testkultúráját és öltözködését indította el ezzel, valamint egy új humán kultúra művészi és társadalmi mozgalmait.

Churchilltól származik a mondás: „megépítjük, megformáljuk az épületeinket és aztán ők megformálnak minket” (idézi DÜLL, 1995, 354). Az otthon, az enteriőr jellege értékközvetítőként, életviteli minták tükrékként is érdekes. A lakás nemcsak kifejezi, tükrözi, hanem alakítja, formálja is a benne élők értékrendjét, életvitelét, érintkezési formáit.

Miután a polgári korban a magán- és közélet határozottan elkülönült, ezért a közsféra a munkavégzéssel (közéleti és politikai tevékenységgel) vált azonossá, ami a férfiak világát alkotta. Ezzel szemben a privát szféra az otthon falai közé szorult, a négy falon belüli életre korlátozódott, az asszonyok, gyerekek és cselédek világát jelentette. Míg a férfiak mindkét világban benne élhettek, egyikből a másikba közlekedhettek, addig a nők főként az otthon falain belül rekedtek (HANÁK, 1992; SEBBA, 1994; DÜLL, megjelenés alatt). Fontos tény, hogy a családfő, a férfi szobája szinte soha nem hiányzott, ő rendelkezett csak a bármikori félrevonulás szabadságával. Ez azért érdekes, mert a családi hierarchiára enged következtetni. A családtagok otthonon belüli térbeli elkülönülése a családi közösség összetartó erejét gyengíti. A századfordulón a család nem volt már szerves egység, hanem olyan „együttes”, amelyben minden egyes elszigetelt egyednek sajátos szerepe van. A vendégek fogadására kialakított helyiségekben a családtagok közötti interakció gyakorta rituális formát öltött, melyet a viselkedés kidolgozott szokásai határoztak meg. A ház tervrajza így fejezte ki azt, hogy a család nem organikus egység többé, hanem olyan közösség, mely serkenti tagjainak egyedivé válását, individualizációját (HANÁK, 1992; vö. DÜLL, 1998).

Az otthon otthontalansága és ezzel együtt a kávéházak otthonossága tehát a családi érzés sorvadásával is együtt járt. Az emberek kifelé éltek, kedvességüket és tehetségüket a külvilág számára tartogatták. Igyekeztek úgy öltözködni, viselkedni és berendezni otthonukat, ahogy a külvilág megkívánta. A férj többnyire csak a kávéházban nevezte angyalomnak a feleségét, a leány csak akkor csókolta meg édesanyja kezét, ha idegenek is jelen voltak. A harmonikus kávéházi uzsonnázás után a férj otthon levonta a konyhapénzből a költségeket (KÓBOR, 1999). „Az amúgy is veszendőbe menő női tiszteletet a nők is segítik kiölni a férfiaktól, bevegynének az ő társaságukba, anélkül, hogy férfi tekintetek védenék őket. Hozzászoktatják a férfiakat, hogy e tekinteteket akkor is mellőzzék, amikor különben érvényesülnének. Az otthon pusztulása elveszi a férfiakra az amúgy is lanyha kedvét az otthon alapításától” (KÓBOR, 1999, 87).

A *kasszírő* még feltétlenül említést érdemel, mint a modern élet és a kávéházi hangulat terméke, ám hatása – egyes vélemények (például KÓBOR, 1999) szerint – sokkal messzebbre terjed. E nyájas és szép nő a kávéházak bejáratánál emelkedő magas emelvényen ülve tartotta számon, mit vitt a pincér az asztalokhoz, továbbá az volt a feladata, hogy a vendégeket lekösse, és esztétikai élményt nyújtván sokáig tartóztassa, majd bőséges költekezésre is csábítsa. Így a fattyúnyelvben mint „kacérnő” vagy „kacsintnő” volt ismeretes (ZOLNAY, GEDÉNYI, 1956). „A kasszírő diadala katasztrófa, mely messze túlterjed a kávéházak termein. Megmértelyezik a férfit, kivel érintkeznek, sivár erotikus lehetőségek megmérgezi a nőket is. A családi tűzhely egyre veszít a poéziséből, a nők is el-elhagyogatják a családi ház vagy lakás négy falát, s a teremtés koronái után tartva áramlanak ők is a díszes kávéházakba,

a mindenki, s így senki otthonába, ahol egy elveszett, pirulni már rég nem tudó teremtés szimbolizálja a nőt, a nőiességet a családanyák helyett” (KÓBOR, 1999, 81).

Molnár Ferenc véleménye szerint (idézi SÁNTA, 1996) a férfijellem a kávéházakban fejlődött, hiszen annyi időt töltöttek ott a társadalom férfi tagjai. Ennek következményei pedig Molnár szerint rendkívül szomorúak voltak, hiszen a legjobb és legtisztességesebb pesti családok fiai is elszoktak a valódi és intenzív munkától. De emellett lelki életük, morális felfogásuk, emberekkel és a pénzzel való bánásmódjuk is erőteljesen magán viselte annak bélyegét, hogy szüleiknek nem volt otthonuk és társaságukat a kávéházi népség adta.

A kortársak véleménye szerint a társasági viszonyok vizsgált korunkban voltak a legsajátságosabbak és a legbetegesebbek. „A világtér megváltozott, senki nem volt már pontosan a helyén” – írja MÁRAI Sándor (1999, 50). Egyrészt rendkívül erős kasztszerű tagoltság volt tapasztalható (KÓBOR, 1999). Másrészt – és itt újabb ellentétéről beszélhetünk – igen erős volt a törekvés a válaszfalak áttörésére. Az egyenrangúak erőteljesen elzárkóztak a társadalmilag alacsonyabb rétegektől, ugyanakkor törekedtek bejutni valamely felsőbb rétegbe. Ez a kávéházi asztalok mellett könnyen megvalósítható volt, hisz minden további nélkül ülhetett az ember – bár-hová tartozzék is – egy asztalnál orvossal, ügyvéddel, íróval.

A KÁVÉHÁZAK OTTHONOSSÁGÁT BIZTOSÍTÓ TÉNYEZŐK

Nemcsak az otthon által nem biztosított, ám annak feladatkörébe tartozó tényezőkről gondoskodtak a kávéházak, hanem kiegészítő szolgáltatásokat is kínáltak, amik szintén az otthonosság érzését erősítették.

A légkör egyik nagy titka, már a korabeli írások szerint is a *személyzet* volt. „Ha az ember két napig a kávéházba jár, a főpincér már a nevét is tudja, a pártállását is sejti. Emberismerők és mindig jóakaratók, nem pénzvágyóak és csekély borralvalóért annyi szolgálatot tesznek, hogy azt pénzzel meg sem lehetne hálálni. Mind-egyike egy-egy lélekbúvár, aki a vesékben olvas. (...) Egy húsz év után újra betérő vendégnek minden szó nélkül ugyanazt az újságot s kávécsészét hozza, amit fiatalkorában megszokott” (KOSZTOLÁNYI, 1914, 4). A tulajdonos is nemritkán leült egy asztaltársasághoz beszélgetni, kártyázni, kávézni (SÁNTA, 1996). Az is szokásban volt, hogy ebédén látta vendégül valamennyi alkalmazottját Karácsony napján, s ilyenkor meghívták a magányos agglegény vagy özvegy törzsvendégeiket is, akiknek a megszokott kávéház a második otthonukká vált. A főpincérek adták a mindenkori legjobb lóversenytippeket, szállították a legújabb pletykákat és még kisebb-nagyobb kölcsönökkel is kisegítették a megszorult vendéget (LUKÁCS, 1996). Tehát a személyzet majd' mindenről gondoskodott, hogy a vendégnek a második otthon természetességét kínálja. KOSZTOLÁNYI (1914) azt is leírja, hogy egy barátja házikabátot tart a kávéházban, de ott tartja a könyvtárát, orvosságait, a pincér minden nap szó nélkül hozza a neurolinját, a könyvét azon a lapon felnyitva, ahol tegnap abbahagyta. Ismert kávéházakat, ahol fekete lobogót tűztek ki, ha meghalt egy vendégük.

A kávéházban kitisztították az ember cipőjét, kivasalták a ruháját, késő este is megborotvtálták, lenyírták a haját, megigazították a körmeit (SÁNTA, 1996), akár csak otthon. Ám itt előkelőbb s úribb környezetben történt mindez.

A kávéház otthonos voltát jelzik a fentebb leírtak, hiszen azt az érzést keltették a vendégben, hogy a kávéházban ő az úr, minden az ő óhaja és kívánsága szerint történik. Emellett kompenzálta a társadalom elszemélytelenedését azzal, hogy a személyzete csaknem minden vendéget személyesen ismert.

Emellett a *lassúság és türelem* intézménye volt. A vendég órákig elüldögélhetett egy csésze kávé és egy pohár friss, hideg víz mellett, ingyen olvashatta a nádkereten kifüggesztett újságokat (KOSZTOLÁNYI, 1914), ami a felgyorsult és sietőssé váló nagyvárosi életben valóságos kuriózum volt, különösen ilyen kellemes környezetben. Egyedülálló férfiak, családok és baráti társaságok vacsorázhattak itt (akár hajnalban is), olcsón és kitűnő körülmények között (SÁNTA, 1996). Ezzel a szolgáltatással a kávéház minden réteget megcélzott. Az ételek olcsó volta biztosította, hogy szinte bárki által megfizethető és elérhető legyen. Igen fontos az a momentum is, hogy mindezt kitűnő körülmények között kínálták, hiszen ezzel a társadalmi egyenlősítés úgy valósult meg, hogy a szegényebbeket emelte fel, és nem süllyesztett le senkit sem.

Lehetett dominózni, sakkozni, kártyázni és biliárdozni (SÁNTA, 1996), tehát a kávéház a *játék* tereként is funkcionált. A munka mellett tehát a kikapcsolódásnak, a játéknak, a pihenésnek is volt létjogosultsága a kávéházakban. HOPPÁL (1990) szerint a játék a valóság szimbóluma, hiszen a valóság sajátos, kreatív utánezata. A felnőttkor játéka nemegyszer a visszafordulás, a tagadó valóság helyettesítés megnyilvánulásai. Ez a megállapítás illeszkedik a korábban megfogalmazott elképzelésünkhöz, miszerint a kávéház funkciója a valóság elkendőzése volt.

Egyes kávéházak speciális, csak rájuk jellemző *szolgáltatásokat* is nyújtottak vendégeik számára: a Japán kávéházban ismert fogalom volt például az ún. „javító kávé”. Ha valakinek csak egy adagra volt pénze, akkor kért egy kis „javító tejet és kávé”, hogy feldúsítsa. Aztán az is előfordult, hogy jött egy házaspár, akiről tudták, hogy nem megy éppen jól nekik. Egy adag mákos tésztát rendeltek két tányérral, két evőeszközzel, utána kértek egy kis „javító mákot és cukrot”. Így ők is jól jártak és a tulajdonosnak is megérte a jó viszony miatt (KRESALEK, ZEKE, 1996). A New York szolgáltatásai közé tartozott az ún. „írótál”, vagy másik nevén „kis irodalmi”, mely sonkát, szalámit, sajtot tartalmazott, csinosan tálalva, fillérékért, kizárólag írónak. De kötegszám tárolták a főpincérek a hosszú, fehér ívpapírt, a kutyanyelvet, antracéntintát, ha az író éppen ott kívánná megírni a legújabb cikket vagy költeményét (CSAPÓ, 1996). Ezen kedvezmények ugyanazon cél szolgálatában állottak, mint a vacsorázási feltételek és körülmények. A szegényebb réteg fel- és beemelése, majd egyenlősítése volt a cél, illetve a művészet, különös tekintettel az irodalom támogatása.

Egy törzsvendég a kávéházban törzshellyel rendelkezett, így asztalát minden körülmények között fenntartották neki az adott időben, a külföldi és idegen vendégek nem kis bosszúságára. Nem volt ugyanis ritka alkalom, hogy egy messziről jött vendég belépett egy csaknem üres kávézóba, de a legkedveltebb ablak melletti asztalokhoz nem ülhetett, mert azok le voltak foglalva a törzsvendégek számára.

A vendégeknek rendelkezésükre álltak pamlagok is, ahol kényelmesen elnyújtózhattak, ha kívántak, illetve ahová félrehúzódhattak, ha nem akartak a társaság középpontjában lenni. A New York kávéház a képzőművész törzsvendéggárda számára valóságos napközi otthon és műterem volt.

Amint látható, a kávéház otthonossága abban is megnyilvánult, hogy a vendég igényeihez lehetett a fizikai környezet berendezéseit illeszteni, azaz a személy és környezete kielégítően illeszkedett egymáshoz (KAPLAN, 1983; DÜLL, 1995, 1998, megjelenés alatt; WAPNER, CRAIG-BAY, 1992). Ez egyben a környezet perszonalizálását (DÜLL, 1996) is jelenti, hiszen a vendég személyes igényei meghallgattásra, és gyakran megvalósításra találtak.

A KÁVÉHÁZAKNAK OTTHONT ADÓ ÉPÜLETEK FIZIKAI JELLEMZŐI: MILYEN FIZIKAI TÉNYEZŐK SEGÍTETTEK A KÁVÉHÁZAK KÖZKEDVELTTÉ VÁLÁSÁBAN?

1. Téri elhelyezkedés

Hatósági előírásokban rögzítették a kávéházak épületeinek kritériumait (*Magyar kávéipari évkönyv*, 1926, 145. alapján): „Követelmény volt az *utcai bejárat*.” Az út mint jelkép magának az emberi életnek a szimbóluma (HOPPÁL és munkatársai, 1990). Az, hogy a kávéházaknak az út mentén kellett elhelyezkedni, ez az emberek életében betöltött vagy betöltendő központi szerepét jelenti. „Az a jellegzetességük pedig, hogy lehetőleg három oldalról is utcák és terek vegyék körül, vagy legalább egy *épület sarkán álljon*, a bécsi kávéházak örökségének könyvelhető el. A bejárat szinte kötelezően a sarkon volt” (HOPPÁL és munkatársai, 1990, 145, 147). A kávéházak alapfilozófiájához nem illett az eldugottság, a rejtőzködés. Alapvető jellegzetességeik voltak a figyelemfelkeltés, a jól láthatóság, a centrális elhelyezkedés, hogy mindenki által könnyen megközelíthetők és ismertek legyenek. A lehetőség szerinti sarokra való építkezés célja is ugyanez volt: az épület súlyának és tömegének, vagyis kiterjedésének (látszólagos) fokozása (GYÁNI, 1995a). Az emberek mentális térképeinek egyik fókuszát éppen a nagy, nyitott terek képezik, e köré a hangsúlyos centrum köré szerveződve képezik le fejükben az ismert környezetet (HOLAHAN, 1982c).

„Kizárólag *föld feletti*, vagy ezzel összefüggő helyiségben alakítandó ki” (*Magyar kávéipari évkönyv*, 1926). Ha az irányokat szimbolikusan tekintjük, érthető, hogy a kávéháznak nem szabad a föld alatt lennie, hiszen a kávéház felemel. Márpedig tárgyalt korszakunkban (is) mindenki felzárkózni, felfelé kapaszkodni akart. A „föld alatt” kevésbé kell viselkedni, a modor kisebb hangsúlyt kap. Ezzel szemben a kávéházak egyik ismert és lényeges jellemzője volt – amint arra korábban utaltunk –, hogy viselkedni tanítottak. Pincehelyiségben természetesen óriási üvegablakok sem lehettek volna, s nem nyílhatott volna kilátás az utcára, a terekre, az emberekre, a nagyvilágra.

„Templomtól, iskolától, kórháztól messzebb kellett épülnie, mint 50 méter” (*Magyar kávésipari évkönyv*, 1926). Azon túl, hogy a templom-, kórház- és iskolalátogatóknak természetesen kellemetlen lehetett volna a kávéházi élet szemlélése, a kávéházi publikum közérzetének is minden bizonnyal használt ez az intézkedés. Intézményünk filozófiája – ahogy azt korábban tárgyaltuk – a problémák feledtetése, a nyomorúság tüneti kezelése volt. Nem tett volna jót a kávéház-látogatóknak, ha kórház vagy templom közelében van a hely – ezek betegségekre, halálra emlékeztethetnek (utóbbi a harangozás kapcsán). Az iskola szomszédsága pedig a kötelességekre figyelmeztethette a vendégeket – szintén nem lehetett kívánatos a napjait kávéházban töltőknek. Ráadásul egy másik aspektusból, a méret szempontjából is megközelíthető, vajon miért nem volt kívánatos ezen épületek közelsége. Az előbbieken már említettük, hogy a figyelemfelkeltés, a központosság és a kiemelkedés alapvető meghatározója volt a kávéházaknak, s hasonlóan magas, vagy a még nála is hatalmasabb épületek „elnyomták” volna, optikailag és lélektanilag is kisebbitették volna.

2. Határoló elemek

„Csaknem minden esetben elengedhetetlen alkotóeleme volt a kettős, üvegezett ajtórendszer, az ún. „szélfogó”, mely hidegtől, huzattól védte a publikumot” (*Magyar kávésipari évkönyv*, 1926).

A kapu, az ajtó mindig két világ közötti átmenetet jelképez, egyfajta határ külső és belső világ között (DÜLL, 1995). Összeköt és átenged, de ugyanakkor el is választ, kizár vagy berekeszt (HOPPÁL és munkatársai, 1990), hangsúlyozza, hogy más térbe, más környezetbe került az illető, mint ahonnan érkezett. A dupla ajtórendszer a jelentését is megkétszerezi, még erőteljesebben felhívja a figyelmet arra, hogy védett területre érkezett az ember. Ha az ember átjut egy kettős kapun,¹¹ az egyfajta megtisztulásnak is szimbóluma. A kettős kapu neve szélfogó volt – neve is jelzi tehát, hogy vendégeit óvta a kiszámíthatatlan időjárás változásoktól, a széltől, a hidegtől. Ha szimbolikus szinten vizsgáljuk (HOPPÁL és munkatársai, 1990) és köznyelvi példákban gondolkodunk,¹² akkor a szél a megbízhatatlanság, a kiszámíthatatlanság, az ifjú bohóság¹³ jelképe, így a szélfogó a kétes hírű és kinevetű emberektől is óvja a kávéház vendégkörét.

Ez nem mond ellent a demokratizmusnak, hiszen bárki beléphetett, de ha már belépett, viselkedni tudnia kellett (no és persze kifizetni a számlát).

De óvta vendégeit a változékonyságtól, s a mulandóságtól is azzal, hogy kirekesztette a szelet (ami az előbbieknél attribútuma), valamint az emberi szenvedély vad és szabad, olykor pusztító áramlásától, miként Emily Brontë ábrázolja a szelet *Üvöltő szelek* c. regényében (PÁL, ÚJVÁRI, 1997). Igyekszik megteremtteni a bizton-

¹¹ Az ősi mongol előírás szerint a Dzsingisz Kán sátrába belépőnek is két tűzfal között kellett megtisztulnia (SÁFRÁN, 1996).

¹² Lásd: széltoló, széllal bélelt

¹³ Juventus – ventus.

ság, az állandóság légkörét, s megregulálni a tudattalan ösztöntörekvéseket, melyek ugyan láthatatlanok, ám annál erősebbek, elsöprőbb erejűek, akárcsak analitikus értelemben vett szimbólumuk, a szél (VARGA, 2000).

Sokat tettek azért, hogy fenntartsák a kapcsolatot az utcával. E célt szolgálták a sok fényt beengedő, *óriási kirakat méretű üveglakok*, amiket tilos volt függönnyel befedni, hiszen azzal a külvilágtól vágták volna el a benti világot (SÁNTA, 1996). Az ablak önmagában is a külvilággal való kapcsolatot jelképezi (DÜLL, 1999). Az óriási üveglakok kettős üzenettel rendelkeztek: a *látást és láttatást* (APPLETON, 1975) szolgálták.¹⁴ A kávéházak egyik leglényegesebb funkciója elemzésünk szerint éppen ez volt. A látás másik alapvető jelentéstartalma a kontroll-önkontroll funkciókkal hozható kapcsolatba (NEMES, 1996). A kontroll, a viselkedés kimódoltsága és bejósolhatósága, előre tervezhetősége fontos szempontként említhető a kávéházi életben is. Az önkontroll mellett a környezet kontrollálhatósága (vö. Appleton elképzelése) sem volt elhanyagolható tényező, hiszen az információk minél szélesebb körből való begyűjtése, a külső változások folyamatos szemmel tart(hat)ása is erről beszél. Harmadrészt a kutatók megfigyelték, hogy minél zártabb a környezet, használói annál nagyobb személyes teret igényelnek benne (HOLAHAN, 1982a). Az ablakok *optikailag nagyították a teret*, s lehetővé tették, hogy minél több vendég legyen jelen anélkül, hogy túlságosan zsúfoltnak találnák a helyet. Jótékony hatása abban is megmutatkozott, hogy áteresztette a napsugarakat, ami szintúgy csökkenti az emberekben a zsúfoltság érzését (HOLAHAN, 1982f), és nem utolsósorban pozitív irányba változtatja a hangulatot (NÉMETH és munkatársai, 1989). A vendégek által igen kedveltek voltak a sarkokban elhelyezkedő asztalok. Ismert tény, hogy az egyén személyes térigénye a sarokban ülve jóval nagyobb, mint például a szoba közepén (SOMMER, 1969; HOLAHAN, 1982e), így az üveglakok a sarki helyeket is vonzóbbá varázsolták, mivel optikailag tágították a teret.

3. A belső tér

A tér mérete: „minimum 150 m² alapterületűnek kellett lennie, s új épület esetében a belmagasság legalább 4 méterben volt meghatározva” (*Magyar kávésipari évkönyv*, 1926).

A kávéházak látogatottságának és népszerűségének egyik garanciája a megfelelő nagyságú tér volt. A lakásviszonyokat bemutató fejezetből már kiderült, hogy a polgári otthonok jó része nem dicsekedhetett azzal, hogy megfelelő nagyságú alapterülettel kényeztette el lakóit. Szűk volt az emberek rendelkezésére álló tér, s ők nagyobbra vágytak. A kávéházak termei által nyújtott terület egészében tekintve kétségtelenül nagyobb volt, mint az otthon nyújtotta tér, ám az egy főre jutó

¹⁴ Appleton elképzelése szerint az ember kedveli a tágas tereket, illetve a nagy ablakokat, mert ezek filogenetikailag kódolt utalásokat hívnak elő a régi szavannai élet jó vizuális hozzáférésére (például prédaszerző viselkedés esetén nagy szükség volt erre). Természetesen ennek a másik oldala is működik bennünk: a rejtőzködés (például egy esetleges prédahelyzetben) igénye. Az elmélet szerint azokat a tereket szeretjük a legjobban, ahol a látás-láttatás és a rejtőzködés egyensúlyban van (APPLETON, 1975).

térre ez a megállapítás már nem mondható el. Zsúfoltak voltak a kávéházak? A zsúfoltság a sűrűség szubjektív értelmezésére vonatkozik, s főként olyan környezetben, ahol a szűk tér társas interferenciát, például versengést okoz az egyének között, vagy mozgási szabadságukat akadályozza (HOLAHAN, 1982e). Talán éppen ez lehetett az ok, aminek köszönhetően a kávéház-látogató közönség nem érezte zsúfoltnak a termeket, nem váltott ki belőlük negatív indulatokat. Hiszen tudjuk, versengés helyett az egyenlőség jellemezte a kávéházi légkört, vendégeit maga a kávéház tette egyenlővé. A mozgás pedig nem tartozott a kifejezetten jellemző cselekvési formák közé, legfeljebb a pincéreknél.

A tér nagysága fokozott odafigyelést érdemel egy másik aspektusból is: a téri sűrűség – függetlenül a szociális sűrűségtől – rendkívül fontos momentum. Komoly pszichológiai vonatkozásai vannak, ugyanis mind a túl kicsi, mind a túl nagy személyközi távolság szorongáskeltő hatású, optimálisnak leginkább a közepes mondható (HOLAHAN, 1982e). A túl nagy tér félelemmel terhessé, nyomasztóvá válhat, ahol könnyen érzi magát rendkívül kicsinek és elveszítettnek az ember, míg az igen kevés tér a szegényes és szűk otthonhoz hasonló érzéseket indukál.

Az egész *berendezést*, a bútortatot az elegancia s a fényűzés mellett a kényelem és a praktikum jellemezte. A finom ívű és könnyed Thonet- és Kohn-székek, a falak mentén vagy a pillérek körül futó kárpitozott plüss- vagy bőrpamlagok a kényelmet szolgálták. A helyiségekben a túlsúfolt, aranyozott, festett gipsz-stukkó mennyezetekről nagy rézcsillárok függtek, az oszlopokat, pilléreket műmárvány borította, vagy hatalmas aranyozott keretbe foglalt brüsszeli tükrök¹⁵ (SÁRMÁNY, JUHÁSZ, 1996; VADAS, 1996).

A belső termék berendezésekor a lehető legteljesebb áttekinthetőségre törekedtek. Nem voltak bokszok, fülkék, ahová egy-egy intim társalgás erejéig félre lehetett volna húzódni, ahová el lehetett volna bújni. Azért nem alakítottak ki bokszokat, mert a kávéházak – ahogy korábban bemutattuk – a közélet színterei is voltak, így egyszerűen nem lehetett céljuk túl nagy privát szféra (ALTMAN, 1975) biztosítása. Voltak viszont kanapék által kialakított páholyok a falak mentén, amelyekben a vendég nyilvánosan elkülönülhetett, anélkül, hogy ezzel kirekesztette volna magát. Az ablak előtti helyek egyaránt szolgálták a látást és a láttatást, számos exhibicionista tollforgató törzshelye egy-egy ilyen kirakati pamlag volt (VADAS, 1996).¹⁶

Mit sugallt a berendezés? A bútortat kiválasztásánál jelentős súllyal esett latba a kényelmesség. Nem volt elég ugyanis, ha szépek és elegánsak voltak a bútorok – tartóztatni is kellett a vendéget. Ehhez nélkülözhetetlen a kényelmes és vendégmarasztaló, társasági beszélgetéseknek is kellemes környezetet biztosító, szociopetálishan (OSMOND, 1957) elrendezett – azaz a kommunikáció kialakulását előse-

¹⁵ A nagy pesti kávéházak egy Európa-szerte elterjedt típus képviselői voltak, ízlésviláguk vagy a nagypolgári neobarokk stílust követte, vagy az italizáló neoreneszánszot. A New York (Hauszmann Alajos tervei alapján készült, négyemeletes épület) egyes vélemények szerint a világ legszebb kávéháza volt. Nem sajnálták hozzá a bronzot, a márványt, az erkélyeket Senyei Károly Atlaszai tartották, belső terét szökőkút, velencei csillárok, csavart márványoszlopok s bronzszobrok, a mennyezetét Magyar-Mannheimer Gusztáv és Eisenhut Ferenc festményei díszítették (KONRÁDYNÉ GÁLOS, 1965).

¹⁶ Az egyik legismertebb Karinthyé volt a Centrálban (SÁROSSI, 1996).

gító és serkentő – tér és bútorozás. Lényeges szempont volt ugyanakkor az is, hogy a kényelmet nyújtó berendezés egyben esztétikai élményt is jelentsen, minden réteg, a gazdagabbak számára is, ezért a kávéházak termei gyakran fényűző palotatermeket utánoztak.

A berendezésen belül külön figyelmet érdemelnek a hatalmas, díszes *tükrök* is. A jómódú polgári lakásbelsőknél kitüntetett része volt a tükör, általában bőven volt található belőlük a falakon, és mint a gazdagság tárgya, melyben a polgárság magamutogatása tükröződik, valamint önmagának s javainak megsokszorozását szimbolizálja (BAUDRILLARD, 1987). Platón és Plotinosz szerint az emberi lélek szimbóluma (PÁL, ÚJVÁRI, 1997), ilyen értelemben jótékonyan hozzájárult a kávéházak humanista, személyes kapcsolatok fontosságára nagy súlyt helyező szelleméhez. Narcissus ismert történetében a hiúságot, az önimádatot jelenti. Ez a kávéházak egykori „Hiúság Csárdája”-ként (BEVILAQUA BORSODI, MAZSÁRY, 1935) emlegetett nevében tükröződik vissza. Lewis Carroll: *Alice Tükrországban* című meseregényében a tükör a másik, a fordított világ határvonala (PÁL, ÚJVÁRI, 1997), miként a kávéházak is szigetszerű védelmet biztosítottak a való világ nehézségeivel való szembenézés ellen.

A *függönyre* szintűgy érdemes bővebben kitérni. Súlyos vörös, barna vagy zöld bársonyfüggönyök voltak, amik emelték a pompát. Ugyanakkor úgy helyezték el őket, hogy a kapcsolatot a külvilággal ne zárják el. A kávéház embere nem bújta el a világ elől, szívesebben üldögélt a kávézó közepén, mert az áttekinthetőség és a világosság volt az elixírje (SÁRMÁNY, JUHÁSZ, 1996). A függöny az elegancia, a pompa képviselője, ám a magyar hiedelemvilágban az elrejtés és a rontás elhárítása a funkciója (HOPPÁL és munkatársai, 1990). Elrejteti az embert a külvilág valósága és nehézségei elől, kirekeszt mindent, ami búskomorrá, depresszióssá teheti az embert. A függöny ügyelt arra, hogy a kávéház megmaradjon titkokat rejtő, védelmező üvegburának, amiből kilátni lehetséges, de a káros hatásokat már nem engedi falain belülre.

A megfelelő *fényviszonyokról* a természetes fényen kívül a hosszú rézláncokon vagy abroncsokon függő, kerek lámpaburák együtteseiből álló csillárok és azonos stílusú falikarok gondoskodtak (VADAS, 1996). HOPPÁL (1990) szerint a lámpa a szellem fényének, a bölcsességnek a szimbóluma, ami a kávéháznak mint kultúr-helynek is sajátja. Az ember akkor keresi a fényt, a világosságot, ha látni akar, s ha azt akarja, hogy őt is lássák (DÜLL, 1997) – korábban már többször utaltunk arra a tényre, hogy a kávéház embere látni és láttatni akart. De nemcsak az ember, maga a kávéház is láttatni akart – ha már oly sok pénzt áldoztak rá¹⁷ –, meg is akarta mutatni magát, minden kis sarkot, gazdagon díszített apró részletet. Ebben volt jótékony segítőtársa a fény, a megvilágítás, ami éppen oda tereli a figyelmet, ahová érdemes. A megvilágítás – akárcsak a természetes napfény – segíti a terem optikai tágítását is (DÜLL, 1997). Nem szabad figyelmen kívül hagynunk a fény hangulatra gyakorolt kedvező hatását: a napfény, de még a mesterséges fény is antidepresszánsként működik (DÜLL, 1997). Ez, ismerve a századforduló emberének

¹⁷ A New York kávéháznak csak a belső díszítése 100 000 forintba került (KONRÁDYNÉ GÁLOS, 1965).

életérzését, rossz közérzetét, szorongását, elmagányosodását, valóságos gyógyírként hathatott. Kosztolányinál a fény a melegség, a biztonság szimbóluma (PÁL, ÚJVÁRI, 1997), amivel jelentősen hozzájárul a kávéházi termék otthonossá, melege tételéhez. A fény – mint azt empirikus bizonyítékok is alátámasztják – az intimitás ellen is hat: a gyenge megvilágítás nagyobb intimitáshoz és kevesebb, csendesebb beszélgetéshez vezet. A sötétség, a félhomály a társas interakciókat nagyon befolyásolja: valószínűleg a névtelenség, a láthatatlanság segít az embereknek elveszíteni nappali gátlásaikat, s nyitottabbá teszi őket az intim kapcsolatokra (FORGAS, 1989; DÜLL, 1997). Amint az előbbiekből láthattuk, a kávéház közéleti jellegéből kifolyólag nem lehetett cél sem az intimitás serkentése, sem a gátlások felszabadítása, hiszen a kávéházban viselkedni kellett. A fényben a látás éles és pontos – a figyelő szem pedig az önmagát figyelő ént, azaz a felettes én funkciót szimbolizálja (NEMES, 1996): ez ügyel arra, hogy az ösztöntörekvések csak finomított formában, megszelídítve jelentkezzenek.

Fontos kritérium volt, hogy a kávéház *jól szellőztethető* legyen (*Magyar kávésipari évkönyv*, 1926). Az ambiens ingerek a környezetpszichológusok szerint jelentősen befolyásolják az emberek közérzetét, hangulatát, s ebből kifolyólag a viselkedését is (MCANDREW, 1993). Ha például túl meleg vagy túl párás a levegő, az emberek inkább hajlanak arra, hogy negatív érzelmeket fejezzenek ki és egy idegenhez kevésbé vonzódnak, mint normális körülmények között (BELL és munkatársai, 1990). A forróság az agresszió és erőszak legkülönbözőbb formáit serkentheti (FORGAS, 1989). Az ártalmatlan, de kellemetlen *szagok* csökkentik a frusztrációs toleranciát, növelik az ingerültséget, mások leértékelését, s a hely későbbi elkerülését eredményezik (SÉRA, 1990). Ennél negatívabb hatást vendéglátó-ipari egység esetében említeni sem lehetne. Mindezek megelőzhetőek voltak a szellőztetéssel, de a kávéházi közönség által kellemesnek talált, a falakba és drapériákba mélyen beleivódott *cigarettafüst*, amely a vendégek nagy örömeire szellőztetéssel sem távozott, fontos összetevője maradt a hangulatnak (KÓBOR, 1999). Miért tartozott hozzá oly szervesen a századforduló kávéházi hangulatához a cigaretta, a dohány és a füst szaga? DANGHEL szerint (1996) fedő illatként, közkedvelt álcázó szerként is tekinthetünk a dohányfüstre: védettséget ad, s áthatolhatatlan auraként veszi körül a dohányzót, ködösít és elfed mindent. Az érzelmeket túlkontrolláló, racionális, megközelíthetetlen, kiismerhetetlen a dohányzó ember, a füstfelleg mintegy énvédő buraként szolgál körülötte. MÁRAI (1998) hasonlóképpen vélekedik a dohányfüstről: szerinte játékos ködfátylat borít a világra. Értelmezésünkben a cigarettafüst is hozzájárult a kávéházak valóságát és érzelmeket elkendőző, elfojtó légkörének kialakításához.

Valódi, esetenként *műpálmák* egészítették ki az alapvetően sötét, de meleg színnek dominálta berendezést (*Magyar kávésipari évkönyv*, 1926). Az emberek jobban szeretik a természeti környezetet az épített, városi környezetnél, vonzódnak a természetességhez (HOLAHAN, 1982d). Így – mivel a természetes növényzet az öröm érzéséhez kapcsolódik (HOLAHAN, 1982c) – nem csoda, ha a kellemesebb közérzet érdekében minél több természetességet (vagy annak illúzióját) próbáltak becsempészni a kávéházba. A növényeken belül érdemes megkülönböztetett figyelmet szentelni a pálmának és annak szimbolikájának. Mint a fák királynőjét,

mélységes hódolat övezte, a halhatatlanság, a növekvő hírnév, a világi szimbolikában pedig a győzelem és a boldogság attribútuma (HOPPÁL és munkatársai, 1990). Éppen azt jelképezi tehát, amit kávéházaink is hirdettek: előkelőséget, örömet, az élet napfényesebb oldalát, s azt a hódolatot, amit minden vendég megkapott itt a pincérek hadától, s ami olyan erővel vonzotta a kávéházakba a századvég és századelső emberét.

A KÁVÉHÁZ MINT OTTHON – ANALITIKUS MEGKÖZELÍTÉSBEN

Ha az épületet, a házat – melyben a kávéház is helyet kapott – egészében szemléljük, megfeleltethető az ember jelképének. Freud is az emberi személyiség jelképét látta a házban (NÉMETH, 1995). Ebből kiindulva, amennyiben egy épület pincehelyiségében kapott volna helyet a kávézó, az antropomorf megközelítésben a tudattalan szintet jelöli (HOPPÁL és munkatársai, 1990). A tudattalan felszínre törése nem lehetett cél két okból sem. Részben azért nem, mert – mint említettük – a kávéházban viselkedni kellett, s az ösztönös szféra felszínre törése nem tartozott a jutalmazott viselkedésformák közé. Másrészt a vendégeknek sem volt ez érdekük, hiszen a bút, a bánatot elfeledni s elfojtani jártak oda, dehogyan akartak lemerülni a tudattalanba, örültek, hogy volt egy hely, ahol elfeledhették, amit jobb volt elfelejteni.

COOPER (1972, 1995) jungiánus elemzésében a ház az én szimbóluma, a „self tükre”, a nappali szoba felel meg a perszonának, az én külvilág felé mutatott részének, a hálósoba pedig a tudattalan mélyebb, sötétebb régióit jelképezi. A jelen tanulmánynak a korszak lakásviszonyait bemutató részéből már kiderült, hogy legtöbb figyelmet a lakásokban a szalonra fordították, tehát ebben az értelmezésben a perszóna, az én homlokzati része volt a fontos, az, amit a külvilág érzékel, míg a hálószobát, a tudattalan képviselőjét elhanyagolták. Ez természetesen a korszak embereinek a lelki tényezőkhöz való hozzáállásáról, lélektani működéséről is szól. Mindezek fényében nincs mit csodálkozni azon, ha a kávéházak mint a tudatos szféra bástyái jelentek meg a századfordulón.

A pszichoanalízis szerint otthonunk szimbolikus anyja, mely ugyanúgy lehet jó vagy nyomasztó, kényelmes, biztonságos és gondatlan, közönyös, magától eltaszító, mint a valódi anyja (BETTELHEIM, 1988). Az anyja jó és rossz aspektusának elkülönített megjelenésével gyakran találkozhatunk a mesék édesanya–mostohaanya, jó tündér–boszorkány ábrázolásában. Ez 18–24 hónapos gyermek tárgykapcsolatára jellemző hasításnak felel meg, mikor is a kicsi a tárgyi világot, benne az anyát is, jóra, illetve rosszra hasítja, mert az anyáról kialakított ideális képet igyekszik megóvni a rossz képzetekkel való kontaminációtól (SÁFRÁN, 1996). Ilyen megvilágításban korszakunk „otthonai” – a valódi és a kávéházi otthon is – felfoghatók egyfajta hasított anyaképnek. Esetünkben az otthon ruházható fel a negatív tulajdonságokkal, mint kiteszítő, nem marasztaló, hideg és rideg jellemzőkkel leírható rossz anyja, szemben a kávéházak meleg, védett, gondoskodó, befogadó és tartóztató, minden igényt kielégítő világával, ami a jó anyja jelképe.

GÁBOR Andor (1958) írja, hogy „nincs az a tömeglakás, amiben köbméterszám szerint kevesebb levegő jutna egy emberre, mint a kávéházban. De éppen ez a

kevés levegő kell a társadalomnak. Nincs is tüdeje több levegő számára. Ha nem szívhatná a meleg szivarvég és cigarettacsutak szagát, kék és szürke füstfalatokkal, hamar tüdővészbe esnék és elpusztulna. A levegő miatt. S ha csakugyan kávé inná otthon s nem gálicköves petróleumot, gyomorbetegségei támadnának. Ha nem egy forintot fizetne egy szelet sonkáért, hanem húsz krajcárnyi sonkával egyszer jóllakhatnék saját négy fala közt: elpusztulna” (189). Tehát csak a „jó anyától” kapott étel elfogadható, csak azzal érdemes vagy lehet azonosítani, a rossz anyától származó étel mérgező (SÁFRÁN, 1996), de legalábbis könnyen „gyomorbetegségei” támadnának az embernek... Miért volt szükséges, hogy a kávéházakban ételt is felszolgáljanak? „Minden kellemes viszonyulás ősi gyökere az evés, az etetés, hiszen a szoptató anya saját testét adja oda síró gyermekének, hogy megnyugodjon” (FORGÁCS, NÉMETH, 1996, 668). Valamint a jókedvű falatozás minden keserűségre gyógyír, alapvető védelmet jelent annak, akinek van módja enni (uo.). Mindemellett az ember evés által beveszi a külvilág egy darabját, megemésztí, s ezáltal belsővé teszi. Az evés tulajdonképpen azonosulás, amely során a kinti tapasztalatok és élmények beépülnek, belülré kerülnek, s megváltoztathatják az ember személyiségét (SÁFRÁN, 1996), hatást gyakorolva ezáltal az identitására.

MIÉRT ÉPPEEN KÁVÉHÁZAK...?

Joggal vetődhet fel a kérdés: miért éppen a kávéházkultusz alakult ki, hiszen éttermek, korcsmák hasonlóképp válhattak volna az előbbieken tárgyalt funkciók színteréül.

E kérdés megválaszolásához vizsgáljuk meg a kávé is, mit sugall, jelképez fogyasztói számára ez az ital. *Az ellentétek dinamikája itt is megnyilvánul, ti. a kávé is sajátos kettősség jellemzi*: egyszerre sűrű, fekete, átláthatatlan és kiszámíthatatlan, bódító és érzékeket felkavaró, ugyanakkor éberséget, józanságot, gondolkodó, elmélázó, racionális világméretet is jelképez: egyrészt „a kávéban benne van a szabad kelet álma: az utópia. Benne van kelet forró regényes erotikája, (...) a Hold, a soktornyú Bagdad, a boldog keleti ember” (BEVILAQUA BORSODI, MAZSÁRY, 1935, 573).

Másrészt, a kávé fiziológiailag éberré, józanná tesz. Ez a hatás megfelel a polgári értékrendnek, a mértékletességnek, a racionalizmusnak, az érzelmein uralkodni tudó, józanul tervező polgári embereszménynek (GYÁNI, 1996).

A kávé hazánkban jellemző *népszerűségének okai szintén kettős gyökerek*, hiszen már kialakulását és elterjedését, így Magyarországra érkezését is ugyanilyen kettősség jellemzi. Ha a kávéivást mint modern élvezeti kultúrát tekintjük, a kora újkor Nyugat-Európájában még holmi arisztokratikus és udvari szokásként honosodott meg, ahol a kávéivás mikéntjén volt a hangsúly, a viselkedés rituáléján, a magatartás kimódoltságán (GYÁNI, 1996). Dél-Európában viszont a kávéfogyasztás teljesen természetes, általános és hétköznapi jelenség volt, nélkülözött minden előkelőséget és luxust (Saly Noémi¹⁸ személyes közlése nyomán).

¹⁸ Dr. Saly Noémi irodalomtörténész, a Szegedi Egyetem oktatója, a Magyar Kávéház Alapítvány elnöke.

A Habsburg-tartományok és benne Budapest fekvése mindenképpen hangsúlyos tényező: összekötik a Balkánt az európai nyugattal, Olaszországot a szláv világgal. Ez a földrajzi fekvés hihetetlenül kedvező volt egy olyan italknak, mely keletről származott, de hódítását a polgárosodásnak köszönhetette (DROSTE, 1996). Így hazánkban (is) az előkelőség és hétköznapiság ötvözeteként jött létre s hódított teret a polgári korban a kávéfogyasztás jellegzetes kávéházi formája, amikor is az elegáns családi szalonokból s az otthonban való tömeges fogyasztásból a félnyilvános szférába került, a kávéházak világába.

Nemcsak a kávé, hanem a „magyar kávé- és kávéházlíra is sokrétűbb, színesebb és gazdagabb, mint keleti és nyugati előképei. Ennek oka lelki és helyzeti kettősségünk, a Keletre és Nyugatra egyszerre vágyódó kettőslelkűségünk” (BEVILAQUA BORSODI, MAZSÁRY, 1935, 948), amit maga a századfordulós Budapest és Magyarország is képviselt egyszerre keleties és mediterrán, polgári és félféudális hangulatával.

ÖSSZEZÉS

A kávéházkultúra páratlan népszerűségének sok okát vonultatta fel ez a tanulmány. Pszichológiailag ezek közül a legmarkánsabbnak *az ellentétek dinamikáját* találtuk, ami megfelelt a korabeli magyar társadalom és az ország sajátosságainak. Amíg a kávéházak falain belül az ellentétek feloldhatók és integrálhatók voltak, addig kívül, a valódi világban ez már nem volt megvalósítható. A kávéházi élet sokszínűsége és ellentétessége, amellett, hogy társadalmi jellegzetességekkel találkozott, más okból is nagy vonzóerővel rendelkezett. A környezetünkben magunk körül felhalmozott, saját, intimizált tárgyak részben a privát szféra mindenek fölé és elé helyezéséről, részben pedig az egzisztenciális stabilitás utáni túlhajszolt akarásról (S. NAGY, 1987b) szólnak. Miért törekszik arra az ember, hogy az intézményeket is „elotthonosítsa”? S. NAGY (1987b) szerint ennek az oka az, hogy az élet maga a privát szféra értékei mentén szerveződik. Ugyanakkor a privát szféra kizárólagossága nem kárpótolja a társas embert a szociális értékek hiányáért.

A modern szociális ökológia (például STOKOLS és SHUMAKER, 1981) szerint a környezet használója és a fizikai környezet úgy kezelendő, mint a változó világ *tranzakcióiban*¹⁹ egyaránt aktívan résztvevők. A személyes selfidentitás (ki)alakulásában tehát a fizikai környezetek lényeges hatást fejtenek ki. KORPELA (1989) elképzelése szerint a helyidentitás kapcsolódása a self egyéb struktúráihoz a környezetekben történő cselekvéseken keresztül zajlik. Ez a folyamat a környezeti self-reguláció, amelynek lényege, hogy a fizikai környezetet „használjuk” a self kialakítására és aztán a szabályozására és fenntartására, sőt kommunikációjára (DÚLL, 1996). A környezet az összes perceptuális modalitásban ingereli a használót és egyúttal a szociális érintkezés közegéül és sokszor szervezőjéül szolgál. KORPELA (1989, 1992) szerint ezért a fizikai környezet az a fő hatótényező, amellyel az

¹⁹ Ez egybevág a környezetpszichológiában ma meghatározónak tekintett kontextuális (STOKOLS, 1987), illetve tranzakcionális (ALTMAN, ROGOFF, 1987) szemlélettel (lásd DÚLL, megjelenés alatt).

identitás fizikai, társas és pszichofiziológiai jelentése meghatározható. Az adott helyhez, illetve használatához tartozó szociális normák – például a kávéházi viselkedés fentebb tárgyalt szabályai – a helyidentitás részévé válnak, és így meghatározók lesznek az életstílusban (STRAUSS, 1970) vagy az életmódban (LOSONCZI, 1977; UTASI, 1984). Ugyanakkor a helyidentitás kialakulása során érvényesülnek a társas-társalmi keretek (például a kávéházak esetében bemutatott társadalmi ellentmondások). A fontos helyek jelentését és a hozzájuk kapcsolódó helyidentitást tehát az egyének-csoportok szociokulturális, demográfiai, kontextuális jellemzői is meghatározzák, ami egyúttal természetesen az adott környezetek eltérő használatában is megnyilvánul (vö. DÜLL, 1996). A kávéházak ebben az értelemben jelenthették a századforduló emberének fontos (hely)identitás- – mint a self-identitás egyik lényegi alstruktúrája (lásd DÜLL, 1996) – alakító tényezőjét.

IRODALOM

- ALTMAN, I. (1975) *The environment and social behavior. Privacy, personal space, territory and crowding*. Brooks/Cole Publ. Co., Monterey
- ALTMAN, I., ROGOFF, B. (1987) World views in psychology: Trait, interactional, organismic, and transactional perspectives. In Stokols, D., Altman, I. (eds) *Handbook of environmental psychology*. Vol. 1. 7–40. Wiley and Sons, New York
- APPLETON, J. (1975) *The experience of landscape*. Wiley and Sons, London
- BALOGH GY. (2000) Az ezredvég irodalmi kávéháza. *Kávéházi kalauz* (A Magyar Hírlap melléklete). 2000. május
- BARKER, R. G. (1961) Explorations in ecological psychology. In Furnham, A., Argyle, M. (eds) *The psychology of social situations*. 271–294. Pergamon Press, Oxford, 1981
- BARKER, R. G. (1968) *Ecological psychology: Concepts and methods for studying the environment of human behavior*. Stanford University Press, Stanford
- BAUDRILLARD, J. (1987) *A tárgyak rendszere*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- BELL, P. A., FISHER, J. D., BAUM, A., GREENE, T. E. (1990) *Environmental psychology*. Holt, Rinehart and Winston, Inc., Fort Worth
- BETTELHEIM, B. (1988) A lelki egészség és a várostervezés. In *A végső határ*. 141–168. Európa Könyvkiadó, Budapest
- BEVILAQUA BORSODI B., MAZSÁRY B. (1935) *Pest-Budai kávéházak*. Atheneum Könyvkiadó, Budapest
- BUDA B. (1988) *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest
- CARR, S., FRANCIS, M., RIVLIN, L. G., STONE, A.M. (1995) *Public space*. Cambridge University Press, Cambridge
- COOPER, M. C. (1972) The house as a symbol of self. In Lang, J., Burnett, C., Moleski, W. Vachon, D. (eds) *Designing for human behavior: Architecture and the behavioral sciences*. Dowden, 130–146. Hutchinson and Ross, Stroudsburg
- COOPER, M. C. (1995) *House as a mirror of self*. Conari Press, Berkeley
- CSAPÓ K. (1996) A százéves irodalmi kávéház, a New-York. *Budapesti Negyed*, 2–3.

- DANGHEL, E. (1996) A szaglás szimbolikája. *Psychiatria Hungarica*, 6, 683–692.
- DROSTE, W. (1996) Kávéház az Osztrák–Magyar Monarchiában. *Budapesti Negyed*, 2–3.
- DÚLL A. (1995) Az otthon környezetpszichológiai aspektusai. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 5–6, 345–377.
- DÚLL A. (1996) A helyidentitásról. *Magyar Pszichológiai Szemle*. 4–6, 363–390.
- DÚLL A. (1997) A fény – pszichológiai megvilágításban. *Építés Felújítás*, (4) 1, 20–24.
- DÚLL A. (1998) *Hétköznapi otthoni rutinok környezetpszichológiai vizsgálata*. Ph.D.-disszertáció. ELTE, Budapest
- DÚLL A. (1999) *Környezetpszichológia*. Előadások. Alkalmazott Szociálpszichológiai Program. KLTE, Debrecen
- DÚLL A. (2001) A környezetpszichológia története. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2, 287–328.
- DÚLL A. (megjelenés alatt) Kísérlet egy tranzakcionális környezetpszichológiai fogalom operacionalizálására: a lakó-otthon összeállítás empirikus vizsgálata I. A kutatás elméleti háttere., II. A kutatás.
- DÚLL A., URBÁN R. (1997) Az épített környezet konnotatív jelentéseinek vizsgálata: módszertani megfontolások. *Pszichológia*, 2, 151–177.
- ERKI E. (1996) *Kávéház-sírató*. Officina, Budapest
- Esti Kurír*, 1939. július 9.
- FITCH, J. M. (1998) Tapasztalati alapok az esztétikai ítélethez. In Dúll A., Kovács Z. (szerk.) *Környezetpszichológiai szöveggyűjtemény*. 171–182. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- FORGÁCS A., NÉMETH M. (1996) Az étel, az evés és a testméretek szimbolikája. „Étterem az egész világ.” *Psychiatria Hungarica*, 6, 665–670.
- FORGAS, P. J. (1989) *A társas érintkezés pszichológiája*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- FÜST M. (1956) *Emlékezések és tanulmányok*. Budapest
- GÁBOR A. (1958) *Pesti sírások*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- GERGELY A. (1971) Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 3–4, 406–439.
- GRANASZTÓI P. (1974) A városi környezet lélektani hatásai. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1, 36–47.
- GUMP, P. V. (1990) The short history of the Midwest Psychological Field Station. *Environment and behavior*, 22, 436–457.
- GUNDEL K., HARMATH J. (1982) *A vendéglátás emlékei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- GYÁNI G. (1995a) *Hétköznapi Budapest*. Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatala
- GYÁNI G. (1995b) (szerk.) *A modern nagyváros történeti dilemmái*. Csokonai Kiadó, Debrecen
- GYÁNI G. (1996) A kávéházba járó polgár. *Budapesti Negyed*, 2–3, 57–68.
- HALL, E. T. (1975) *Rejtett dimenziók*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- HANÁK P. (1984) Polgárosodás és urbanizáció. *Történelmi Szemle*, 1–2, 123–144.
- HANÁK P. (1986) A kert és a műhely. *Újhold – Évkönyv*, 1, 213–250.
- HANÁK P. (1992) *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest
- HANÁK P. (1998a) Miért Fin de siècle? *Budapesti Negyed*, 4, 270–284.

- HANÁK P. (1998b) Életmód és gondolkodásmód történeti összefüggésben. *Budapesti Negyed*, 4, 197–204.
- HERNÁDI M. (1982) *Tárgyak a társadalomban. Bevezetés a tárgyak rendszerébe*. Koszuth Könyvkiadó, Budapest
- HOLAHAN, J. C. (1982a) A környezetpszichológia természete és története. In Dúll A., Kovács Z. (szerk.) *Környezetpszichológiai szöveggyűjtemény*. 9–26. Koszuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998
- HOLAHAN, J. C. (1982b) Környezeti megismerés. In Dúll A., Kovács Z. (szerk.) *Környezetpszichológiai szöveggyűjtemény*. 27–46. Koszuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998
- HOLAHAN, J. C. (1982c) A környezet megismerése: környezeti kogníció. In Dúll A., Kovács Z. (szerk.) *Környezetpszichológiai szöveggyűjtemény*. 47–80. Koszuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998
- HOLAHAN, J. C. (1982d) A környezeti attitűdök. In Dúll A., Kovács Z. (szerk.) *Környezetpszichológiai szöveggyűjtemény*. 81–106. Koszuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998
- HOLAHAN, J. C. (1982e) A személyes tér. In Dúll A., Kovács Z. (szerk.) *Környezetpszichológiai szöveggyűjtemény*. 141–170. Koszuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998
- HOLAHAN, J. C. (1982f) Küzdelem a zsúfoltsággal. In Dúll A., Kovács Z. (szerk.) *Környezetpszichológiai szöveggyűjtemény*. 107–140. Koszuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998
- HOPPÁL M., JANKOVICS M., NAGY A., SZEMADÁM Gy. (1990) *Jelképtár*. Helikon Könyvkiadó, Budapest
- KAPITÁNY Á., KAPITÁNY G. (1995) Mennyiben beszél más nyelven a falu és a város...? In Kapitány Á., Kapitány G. (szerk.) *Jelbeszéd az életünk*. 592–602. Osiris–Századvég, Budapest
- KAPLAN, S. (1983) A model of person-environment compatibility. *Environment and Behavior*, (15) 3, 311–332.
- KLANICZAY G., S. NAGY K. (szerk.) (1982) *Divatszociológia*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest
- KLANICZAY T. (szerk.) (1985) *A magyar irodalom története*. Koszuth Könyvkiadó, Budapest
- KÓBOR T. (1999) Budapest a kávéházban. *Budapesti Negyed*, 1, 52–87.
- KONRÁDYNÉ GÁLOS M. (1965) *A New-Yorktól a Hungáriáig*. Budapest
- KORPELA, K. M. (1989) Place-identity as a product of environmental self-regulation. *Journal of Environmental Psychology*, 9, 241–256.
- KORPELA, K. M. (1992) Adolescents' favourite places and environmental self-regulation. *Journal of Environmental Psychology*, 12, 249–258.
- KOSZTOLÁNYI D. (1914) Budapest, a kávéváros. *A Hét*, 1914. március 15.
- KRESALEK G., ZEKE Gy. (1996) A Japán. In *Budapesti Negyed*, 2–3.
- KRUPAT, E. (1985) *People in cities. The urban environment and its effects*. Cambridge University Press, Cambridge
- KÜLLER, R. (1998) A környezet megítélése neuropszichológiai nézőpontból. In Dúll A., Kovács Z. (szerk.) *Környezetpszichológiai szöveggyűjtemény*. 183–206. Koszuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- LÉDERER P. (szerk.) (1992) *Így laktunk Pannóniában*. T-Twins, Budapest
- LOSONCZI Á. (1977) *Életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- LUKÁCS J. (1996) *Budapest, 1900*. Európa Könyvkiadó, Budapest

- Magyar kávésipari évkönyv az 1926-os évről.* Szerk. Mészáros Gy., Havas N. Kávés-ipartestület, Budapest
- MÁRAI S. (1943) *Bébi, vagy az első szerelem.* Révai, Budapest
- MÁRAI S. (1998) *Füveskönyv.* Helikon Könyvkiadó, Budapest
- MÁRAI S. (1999) *Szindbád hazamegy.* Helikon Könyvkiadó, Budapest
- MCANDREW, F. T. (1993) *Environmental psychology.* Brooks/Cole Publ. Co., Pacific Grove
- MILGRAM, S. (1970) A nagyvárosi élet élménye. Pszichológiai elemzés. In Szilágyi V. (szerk.) *Együttérés, önzetlenség, felelősség.* 37–56. Tankönyvkiadó, Budapest, 1983
- NEMES A. (1996) A szem szimbolikája. *Psychiatria Hungarica*, 6, 639–648.
- NÉMETH A., SZÁDÓCZKY E., ARATÓ M., FALUS A., MOUSSONG-KOVÁCS E. (1989) Téli depresszió és fényterápia. *Psychiatria Hungarica*, IV. 3, 181–186.
- NÉMETH M. (1995) A ház szimbólum archaikus jelentésrétegei egyéni imaginációk tükrében. In *Művészetek – Szimbólumok – Terápiák.* Pszichagógosz, Debrecen
- NIEDERMÜLLER P. (1994) A város: kultúra, mítosz, imagináció. *Mozgó Világ: Városantropológia*, Tematikus szám, (20), 1994. május. 5–21.
- NIEDERMÜLLER P. (1995) A város és a városi kultúra: Antropológiai megközelítés. In Kapitány Á., Kapitány G. (szerk.) *„Jelbeszéd az életünk.” A szimbolizáció története és kutatásának módszerei.* 555–565. Osiris–Századvég, Budapest
- OSMOND, H. (1957) Function as the basis of psychiatric ward design. *Mental Hospital*, 8, 23–30.
- PÁL J., ÚJVÁRI E. (1997) *Szimbólumtár.* Balassi Könyvkiadó, Budapest
- PROSHANSKY, H. M. (1978) The city and self-identity. *Environment and Behavior*, 10, 147–169.
- PROSHANSKY, H. M., FABIAN, A. K., KAMINOFF, R. (1983) Place-identity: Physical world socialization of the self. *Journal of Environmental Psychology*, 3, 57–83.
- SÁFRÁN Zs. (1996) Lélekkapu: a megnyíló és bezáruló száj szimbolikája. *Psychiatria Hungarica*, 6, 649–656.
- SALY N. (1999) Jöjjön el egy kávéra hozzánk. *Lakáskultúra*, 12.
- SALY N. (2000) Város, polgár, kávéház. *Kávéházi kalauz* (A Magyar Hírlap melléklete). 2000. május
- SÁNTA G. (1996) Vigasztal, ápol és eltakar. *Budapesti Negyed*, 2–3, 27–56.
- SÁRMÁNY I., JUHÁSZ GY. (1996) Amit a századforduló kávéházainak berendezéséről tudunk. *Budapesti Negyed*, 2–3, 243–260.
- SÁROSSI B. (1996) A Centrál kávéház tükörcserepei. *Budapesti Negyed*, 2–3.
- SEBBA, R. (1994) Girls and boys and the physical environment. In Altman, I., Churchman, A. (eds) *Women and the environment.* 43–73. Plenum Press, New York
- SÉRA L. (1990) A pszichológia és a környezet. *Pszichológia*, 4, 609–639.
- SIMMEL, G. (1903) A nagyváros és a szellemi élet. In Szelényi I. (szerk.) (1973) *Városszociológia.* 251–266. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- S. NAGY K. (1987a) *Lakberendezési szokások.* Magvető Könyvkiadó, Budapest
- S. NAGY K. (1987b) A tárgyak közvetítette értékekről. In Hoppál M., Szecskő T. (szerk.) *Értékek és változások II.*, 169–178. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest
- SOMMER, R. (1969) *Personal space.* Englewood Cliffs, Prentice-Hall

- STOKOLS, D. (1987) Conceptual strategies of environmental psychology. In Stokols, D., Altman, I. (eds) *Handbook of environmental psychology*. Vol. 1, 41–70. Wiley and Sons, New York
- STOKOLS, D., SHUMAKER, S. A. (1981) People in places: A transactional view of settings. In Harvey, J. H. (ed.) *Cognition, social behavior, and the environment*. 441–489. Lawrence Erlbaum, Hillsdale
- STRAUSS, A. (1970) Life styles and urban space. In Proshansky, H. M., Ittelson, W. H., Rivlin, L. G. (eds) *Environmental psychology: Man and his physical setting*. 303–312. Holt, Rinehart and Winston, New York
- SUNDSTROM, E. (1993) *Work places. The psychology of the physical environment in offices and factories*. Cambridge University Press, Cambridge
- TAYLOR, R. B. (1988) *Human territorial functioning. An empirical, evolutionary perspective on individual and small group territorial cognitions, behaviors, and consequences*. Cambridge University Press, Cambridge
- UTASI Á. (1984) *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest
- VADAS F. (1996) Belsőépítészet és térhasználat a New-Yorkban. *Budapesti Negyed*, 2–3, 199–214.
- VARGA V. (2000) „Kávéház te vagy a hazám, s immár egyetlen otthonom”. *A századfordulós Budapest kávéházaik környezetpszichológiai megközelítésben*. Szakdolgozat. (Témavezető: dr. Düll Andrea.) Debreceni Egyetem, Debrecen
- WAPNER, S., CRAIG-BRAY, L. (1992) Person-in-environment transitions: Theoretical and methodological approaches. *Environment and Behavior*, (24), 2, 161–188.
- WICKER, A. W. (1981) Nature and assessment of behavior settings: Recent contributions from the ecological perspective. In McReynolds, P. (ed.) *Advances in psychological assessments*. Vol. 5. 22–61. Jossey-Bass, San Francisco
- WICKER, A. W. (1987) Behavior settings reconsidered: Temporal stages, resources, internal dynamics, context. In Stokols, D., Altman, I. (eds) *Handbook of Environmental Psychology*. Vol. 1. 613–653. Wiley and Sons, New York
- WICKER, A. W., KING, J. C. (1988) Life cycles of behavior settings. In McGrath, J. E. (ed.) *The social psychology of time*. 182–200. Sage Publ., Beverly Hills
- WICKER, A. W., KIRMEYER, S. (1977) From church to laboratory to national park: A program of research on excess and insufficient populations in behavior settings. In Stokols, D. (ed.) *Perspectives on environment and behavior. Theory, research, and applications*. 69–97. Plenum Press, New York
- ZOLNAY V., GEDÉNYI M. (1956) Budapest a „fattyúnyelvben”. *Mozgó Világ: Városantropológia*, 1994. május, tematikus szám. 20, 32–48.
- ZOLTÁN Z. (1981) *A dinamikus nagyváros*. Magvető Könyvkiadó, Budapest
- ZSOLT B. (1936) *A Dunaparti nő*. Nova Irodalmi Intézet, Budapest

„CAFÉ YOU ARE MY COUNTRY, AND ONLY HOME”
CAFÉS IN BUDAPEST AT THE TURN OF THE 19–20 CENTURIES
IN ENVIRONMENTAL PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

VARGA, VIOLETTA–DÚLL, ANDREA

Considering environmental psychological theories of place identity physical environment is an important forming factor of personality. Meaningful places help development, maintenance, and expression of identity through feelings of familiarity, control and attachment. In our analysis, we suggest that, cafés in Budapest at the turn of the 19–20th centuries had a kind of identity-shaping role in life of people in Austrian-Hungarian Monarchy. In the present review, an environmental psychological interpretation is given about cultural and psychological importance of cafés of that era based on literary, historical, anthropological, sociological and mainly environmental psychological data.

After a short review of history of coffee and café the symbolics of café-culture is analyzed. First, symbol-system of café is connected to urbanism, development of bourgeois civilization, and most significant social psychological characteristics of the era. Regarding the relation of urbanism and café it is pointed out that, cafés showed a kind of dynamic contrast: they reflected both features of cities and villages, satisfying apparently contradictory needs successfully. Considering the relationship between the development of bourgeois mentality in Hungary and cafés of that historical period another apparently antagonistic contrast can be recognized: cafés were places where the proxemics between people could be regulated both physically and emotionally conveniently. In this viewpoint, cafés were places of higher culture and forum of public life – this is another dynamic focus point. Interestingly enough, cafés were also successful in satisfying the need for „at-homeness” of people, symbolizing home and public life at the same time. In the last part of the present article, the physical features of buildings of cafés are analyzed and, it is showed that these characteristics were important factors in cafés’ becoming popular in the period studied. In summary, it is suggested that, regarding the numerous elements found in the incomparable popularity of cafés in Budapest at the turn of the last century the dynamics of contrasts were found to be the most remarkable psychologically because this dynamics fitted the characteristics of society and country at that historical period. The most important conclusion is that while the contrasts could be integrated within the cafés they remained unsolved in the outer world. That is why cafés could be most important and meaningful places expressing positive identity of people at the turn of the last century in Budapest.

Key words: *environmental psychology, turn of the century, café, home, place identity*